

Bescheiden oud zijn

scène uit *Miss Marple* (BBC, 1987)
met Joan Hickson (*1906 – werd 92)

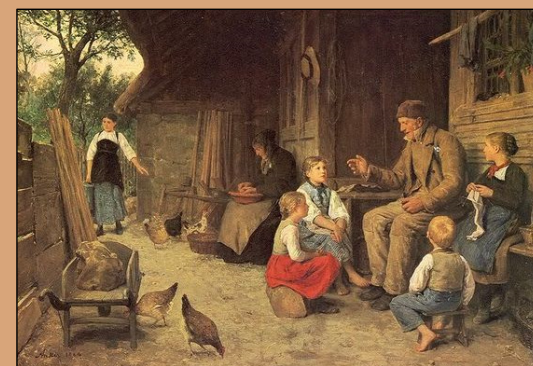
scène uit *Grief and Beauty* (NTGent, 2022)
in een regie van Milo Rau (*1977)

Wijsheid {voor
van} oude mensen

Paul Gordyn

Albert Anker, Zwitsers schilder
(*1831 – werd 79)

Voor iedereen geïnteresseerd in mijn wijsheid,

van Kris (°1942) tot Robbe (°2000),
en misschien later Britt (°2017), Lode (°2018), Jasper of Lena (beiden °2020).

*Ik praat altijd graag met oude mensen. Je zou kunnen zeggen dat zij ons zijn
voorgegaan op een traject dat wijzelf vermoedelijk ook zullen moeten afleggen en
ik vind dat we er goed aan doen bij hen te informeren wat dat voor weg is, of hij
smal is of breed en hoe het wegdek erbij ligt.*

Plato (°rond 427 v.o.t. – werd rond de 80)
De staat (boek 1)

*Laat niemand wanneer hij jong is, het beoefenen van de filosofie uitstellen, en laat
ook niemand wanneer hij oud is, het filosoferen moe zijn.
Niemand kan immers beweren dat zijn tijd nog komt, of dat zijn tijd al geweest is
als het om geestelijke gezondheid gaat. Wie beweert dat de tijd om te filosoferen
nog niet is aangebroken, of dat deze tijd al achter hem ligt, is als iemand die zegt
dat het nog geen tijd is voor het geluk of dat die tijd al voorbij is.
Daarom dient zowel de jongere als de oudere zich met filosofie bezig te houden.*

Epicurus (°341 v.o.t. – werd 71)
beginregels van zijn *Brief aan Menoikeus*

*We willen de ouderdom aanbevelen aan de beschermgod van de gezondheid en de
wijsheid, maar wel van een vrolijke wijsheid, die je deelt met anderen.*

Montaigne (°1533 – werd 59)
slotzin van zijn essay over *De ervaring*

Inhoud

INLEIDING: MEER WIJSHEID IS NODIG	6
Vier filosofen met goede ideeën over oud zijn	7
1. OUD ZIJN BESCHIEDEN BESCHRIJVEN	8
<i>Oud zijn is ver gevorderd zijn in de levensstijd</i>	8
1.1. OUD ZIJN IS DROEFHEID DOOR (STEEDS VLUGGER) VOORTDUREND VOORGOED VAN ALLES TE VERLIEZEN	8
1.1.1. Lichamelijk verlies	9
1.1.2. Seksueel verlies	10
1.1.3. Ideëel verlies	11
1.1.4. Sociaal verlies (verlies aan erkenning, aan waarde)	12
1.1.5. Verlies van zingeving	14
1.1.6. Verlies van zekerheid van realisatie van strevingen	15
<i>Gradaties in de droefheid van het oud zijn</i>	16
1.2. IS OUD ZIJN OOK BLIJHEID DOOR IETS TE WINNEN?	17
Het (elitaire) protest van Cicero	17
1.2.1. Winnen oude mensen rust op vlak van werk?	17
1.2.2. Winnen oude mensen rust op vlak van strevingen?	18
1.2.3. Winnen oude mensen rust door aanvaarding van de dood?	20
1.2.4. Winnen oude mensen blijheid door intensere ervaring?	21
1.2.5. Winnen oude mensen blijheid door herinneringen?	22
1.2.6. Winnen oude mensen een aangenamer karakter?	23
1.2.7. Winnen oude mensen wijsheid?	24
COMPENSEERT DE BLIJHEID VAN WINST DE DROEFHEID VAN HET VERLIES?	27
Twee filosofen die niet bescheiden (genoeg) zijn	27
2. BESCHIEDEN GOEDLEVEN ALS OUDE MENS	28
2.1. OUD ZIJN AANVAARDEN	28
2.1.1. Oud zijn opmerken bij jezelf	28
2.1.2. Weigeren om oud te zijn	29
Occasionele weigering vroeger	29
Weigering door de eerste moderne filosofen	29
Weigering van babyboomer Martha Nussbaum	30
Weigering met woorden	31
Weigering met daden	31
2.1.3. Oud zijn aanvaarden is je levenswijze veranderen	32
2.2. BEHOUDEN VAN GOEDLEVEN ALS OUDE MENS	33
2.2.1. Verliezen voorkomen en afremmen	33
2.2.2. Verliezen technisch verhelpen	34
2.2.3. Mogelijke winsten realiseren	35
2.2.3.1. Winnen van rust	35
2.2.3.2. Winnen van blijheid door kleine dingen	36
2.2.3.3. Winnen van rust tegenover de dood	36
2.2.3.4. Winnen van blijheid door herinneringen	37

Herinneringen ophalen.....	37
Herinneringen delen	37
2.2.3.5. Winnen van weerstand tegen een onaangenaam karakter.....	38
2.2.3.6. Winnen van wijsheid	38
2.2.4. <i>Streven naar wat belangrijk is voor een oude mens</i>	39
2.2.4.1. Ideële streving: belangstelling en bezigheid behouden.....	39
Oude filosofen die tuinieren.....	41
2.2.4.2. Sociale streving: vrienden behouden én alleen leren zijn	42
2.2.4.3. Streven naar zin: een zingevend doel behouden	43
Worden filosofen ouder dan andere mensen?	45
2.2.5. <i>Verliezen verwerken en verdergaan met wat rest</i>	46
2.3. GOED DOOD GAAN	49
2.3.1. <i>Therapeutische bescheidenheid is nodig</i>	49
2.3.2. <i>Recht op euthanasie</i>	50
2.3.2.1. Recht op euthanasie blijven verdedigen	50
2.3.2.2. Euthanasie omwille van levensmoeheid.....	52
2.3.2.3. Euthanasie bij demente personen.....	53
Simone de Beauvoir over de oude Voltaire	53
3. BESCHIEDEN SAMENLEVEN VAN JONGE EN OUDE MENSEN	54
3.1. GELIJKVRIJHEID, OOK VOOR OUDE MENSEN	54
3.1.1. <i>Discriminatie van oude mensen blijft bestaan</i>	54
3.1.2. <i>Discriminatie van oude mensen moet verdwijnen</i>	55
3.2. WIJSHEID VAN HEDENDAAGSE OUDE MENSEN VOOR DE JONGE MENSEN	57
Vlaanderen in de jaren 1960-70: foto's van Walter De Mulder.....	58
Drie filosofen die de idee van eeuwige groei verwerpen	59
3.2.1. <i>Twee levensbedreigende hedendaagse problemen</i>	60
3.2.1.1. Het neoliberalisme en het probleem van de ongelijkheid	60
3.2.1.2. De Grote Versnelling en de vele, versnelde, desastreuze milieuverstoringen....	61
De Grote Versnelling.....	61
Herinneringen aan de jaren 1960-1970: een persoonlijke getuigenis.....	62
De Grote Ineenstorting en de vereiste oplossing.....	63
3.2.2. <i>Twee belangrijke wijsheden van sommige oude mensen</i>	65
3.2.2.1. Samenhangende en socialisme zijn niet slecht.....	66
3.2.2.2. Spaarzaamheid en soberheid maken niet ongelukkig	67
3.2.3. <i>Het delen van deze wijsheden geeft zinvolheid</i>	68
CONCLUSIE: DELEN VAN VERDRIETIGE EN VROLIJKE WIJSHEID VOOR/VAN OUDE MENSEN ...	70
<i>Index van geciteerde personen</i>	70
Oud zijn in de jaren 2020.....	71

Inleiding: meer wijsheid is nodig

Het is merkwaardig: terwijl er enorm veel gefilosofeerd is over de dood, zijn er maar 2 algemeen gekende filosofen die een werk geschreven hebben over oud zijn, beide getiteld *De ouderdom*: in de Grieks-Romeinse cultuur Cicero (°106 v.o.t. - werd 63) met *De senectute* (44 v.o.t.), en in onze moderne tijd Simone de Beauvoir (°1908 – werd 78) met de meesterlijke studie *La Vieillesse* (1970). Vele filosofen hebben wel terloops boeiende bedenkingen geformuleerd over oud zijn. Joep Dohmen (°1949) en Jan Baars (°1947) hebben er een indrukwekkende bloemlezing over gepubliceerd, *De kunst van het ouder worden – de grote filosofen over ouderdom* (2010). Zo vind je bijvoorbeeld veel inspirerende gedachten over oud zijn in de essays van Michel de Montaigne (°1533 – werd 59) en in de *Bespiegelingen over levenswijsheid* van de oude Schopenhauer (°1788 – werd 72), terwijl de drie pagina's over *Hoe je ouder moet worden* van Bertrand Russell (°1872 – werd 97) verdienen om bijna integraal geciteerd te worden (hij was dan ook misschien de grootste filosoof ooit, na Hobbes, die niets schreef over oud zijn).

Martha Nussbaum (°1947) suggereert dat *het stigma tegen verouderen zo diep is dat filosofen eenvoudigweg het onderwerp niet onder ogen durven zien*, en herhaalt daarmee een gedachte van de Beauvoir: *de ouderdom wekt meer weersin dan de dood*. De voornaamste verklaring is allicht eenvoudiger: bijna steeds zijn mensen doodgegaan zonder vooraf oud geweest te zijn – de oude mens was een curiosum. Daar komt bij dat, als iemand oud werd, dat door de meeste filosofen werd gezien als een onbelangrijk voorspel van het sterven, de overgang naar een ander leven waar de tijd geen rol meer speelt. De Beauvoir heeft als eerste ten volle beseft dat dit, toch in de rijke, westerse wereld, veranderd is: de meeste mensen worden nu oud en het geloof in een ander leven is verdwenen. Weinig filosofen zijn vlug gevolgd. Zo hebben, bijvoorbeeld, de vier grote filosofen van de Gentse Blandijn (Apostel, Kruithof, Boehm en Vermeersch) bij mijn weten geen van allen iets geschreven over oud zijn. Ondertussen lijkt het tij te keren.

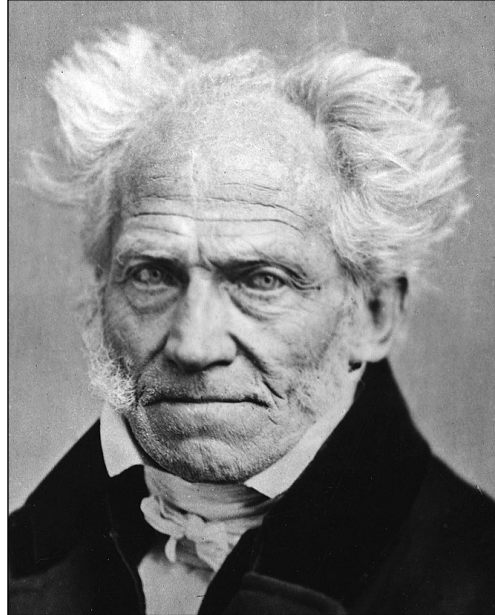
Zoals over alle onderwerpen verschijnt er tegenwoordig een massa boeken over oud zijn of toch *ouder worden*. Meestal zijn het feel-good-pamfletten of zelfhulpboeken waarin diepgang en nuance ontbreken, met als titels *Goed ouder worden*, *Ambitieuze ouder worden*, *Ondeugend ouder worden* (met opvolger: *Ondeugender ouder worden*), ja zelfs *Jonger ouder worden* (*portretten van een aantal 'Super Seniors'* met *geheimen om ouder te worden zonder oud te zijn*), kortom *Het mooiste moet nog komen* (*Hoe vrouwen wijzer, sterker en gelukkiger oud worden* – wat dan met de mannen?) – of in het Engels, *positive, productive, successful, active, graceful* ouder worden. Ook filosofen nemen het onderwerp op, zoals Wilhelm Schmid (°1953) met *Gelatenheid – wat we winnen wanneer we ouder worden* (2014), Jean Paul Van Bendegem (°1953) met *Wijs, grijs & puber – pleidooi voor de burgerlijk ongehoorzame senior* (2020) en Martha Nussbaum (samen met jurist Saul Levmore) met *Aging Thoughtfully* (2017). Het tij lijkt gekeerd, maar de juiste vaarrichting is voor de meesten nog niet duidelijk. Nochtans is het eenvoudig: zoals bij alle filosofische thema's moeten we ons laten leiden door wijsheid en dat betekent bescheidenheid – bescheiden is wie niet te veel veronderstelt of wil (m.a.w. wie niet hoogmoedig is), of te weinig (m.a.w. wie niet nederig of vernederd is), maar wie de juiste scheidslijn (het juiste midden) tussen te veel en te weinig zoekt en respecteert.

We moeten oud zijn bescheiden beschrijven (correct definiëren en duidelijk maken waar het op neerkomt), we moeten bescheiden handelen om als oude mens goed te leven en we moeten bescheidenheid realiseren in het samenleven van jong en oud. Deze drie zaken zijn des te meer nodig nu de wereld de komende twee tot drie decennia grote veranderingen tegemoet gaat.

Vier filosofen met goede ideeën over oud zijn

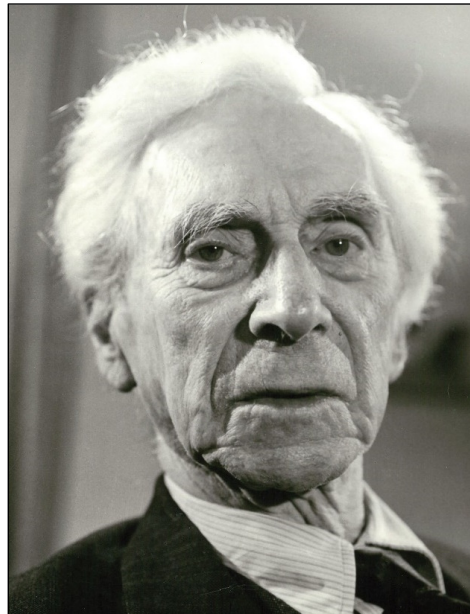
Michel de Montaigne rond zijn 57^e
(°1533 – werd 59)

Arthur Schopenhauer rond zijn 70^e
(°1788 – werd 72)

Simone de Beauvoir rond haar 75^e
(°1908 – werd 78)

Bertrand Russell rond zijn 88^e
(°1872 – werd 97)

1. Oud zijn bescheiden beschrijven

Oud zijn is ver gevorderd zijn in de levensstijd

Ouder worden is voortschrijden in de tijd. Oud zijn kan je dan definiëren als “ver gevorderd zijn in de periode die mensen gemiddeld te leven hebben”. Aangezien tijd per definitie het zich voordoen van veranderingen inhoudt, zal de ouderdom wijzigingen meebrengen.

De eerste wijziging betreft het beleven van de tijd zelf. Een jaar wordt vergeleken met steeds meer jaren die eraan voorafgaan en wordt zo korter, zodat de tijd vlugger lijkt te gaan naarmate je ouder bent. Wijzigingen zijn er verder aangaande hoe je het leven beleeft, of welk karakter je hebt – dit kan positief of negatief zijn. Hoe meer tijd je al geleefd hebt, hoe meer zaken je verzameld kan hebben, opnieuw – dit kunnen negatieve, maar ook positieve zaken zijn. Oud zijn betekent soms het winnen van zaken. Wie hier te veel aandacht aan schenkt (het gekende voorbeeld is Cicero), is echter hoogmoedig.

De belangrijkste definitie van oud zijn is biologisch van aard en daar staat vernedering door verlieservaringen centraal. Bij zo een definitie wordt ook duidelijk hoe ver je in de tijd gevorderd moet zijn om oud te kunnen worden genoemd.

1.1. Oud zijn is droefheid door (steeds vlugger) voortdurend voorgoed van alles te verliezen

Oud zijn is vernederd worden door de tijd.

Oud zijn (de ouderdom) is de levensperiode waarin je voortdurend (systematisch) en bijna steeds voorgoed (definitief) van alles (mogelijkheden op alle vlakken van het menselijk streven) verliest.

Levende organismen (en in feite alles wat bestaat) maken onvermijdelijk eerst een periode mee van groei of jeugdig zijn, dan van stabiliteit of volwassen zijn - en ten slotte van verval of oud zijn (er zijn wel soorten, zoals eendagsvliegen, die onmiddellijk sterven na zich voortgeplant te hebben en daardoor geen verval meemaken). De biologisch geïnteresseerde filosoof Aristoteles (°384 v.o.t. – werd 62) verwoordde het als volgt: *leeftijdsgroepen zijn jeugd, rijpheid en ouderdom* (*Retorica*, boek 2, hfst. 12). Montaigne verduidelijkt: *ik heb het lichaam zien groeien, bloeien en vrucht dragen en ik zie nu hoe het verwelkt* (essay *Over het berouw*). Er zijn jonge mensen, die ofwel nog jeugdig zijn of reeds volwassen zijn, en er zijn oude mensen.

In de periode van verval volgen de verlieservaringen steeds vlugger op elkaar en het verlies wordt steeds erger.

Winnen (positieve zaken verwerven, of iets negatief weer verwijderen) en verliezen (positieve zaken kwijtraken of negatieve zaken verwerven) behoren tot elke periode van het leven, maar aanvankelijk is er veel meer te winnen en zijn de momenten van verlies eerder zeldzaam.

Verlieservaringen zijn in de eerste levensperioden afhankelijk van toeval en daardoor zeer ongelijk verdeeld onder de verschillende individuen. Bovendien kan het verlies aanvankelijk zeer vaak ongedaan gemaakt worden. Op een bepaald ogenblik – het begin van het oud zijn - nemen de verliesmomenten toe en is herstel niet meer mogelijk of vraagt een steeds hogere prijs. De oude persoon verliest voortdurend en voorgoed. De verliesmomenten volgen elkaar ook sneller op.

Hoe erg het verlies is, is graduueel. Je kan zaken verliezen die niet zo belangrijk zijn, die wel aangenaam zijn, maar die je in feite niet nodig hebt om een goed (bevredigend) leven te leiden, d.w.z. een leven waarin je al jouw fundamentele strevingen kan realiseren. Je kan echter ook belangrijke zaken kwijtraken, waarvan het verlies het geluk aantast. Dit soort verlies krijgt bij de oude mens de overhand. Het woord verliezen is soms zelfs niet krachtig genoeg meer om de werkelijkheid uit te drukken. Als je veel pijn krijgt en van hospitaal naar hospitaal sukkelt, volstaat het woord “verlies van gezondheid” niet meer, maar moet je spreken van “grote ellende meemaken”.

Het voortdurend voorgoed verliezen van steeds belangrijkere zaken betreft van alles. Het lichamelijk verlies is meestal de motor, maar het verlies doet zich voor m.b.t. alle menselijke strevingen: de oude persoon verliest zaken die nodig zijn om die strevingen te verwerkelijken.

Elke serieuze lijst van wat oude mensen (kunnen) verliezen, is nooit volledig, maar steeds overweldigend. Oud zijn is geen goed nieuws show.

1.1.1. Lichamelijk verlies

Velen die steeds een prima gezicht hadden, hebben rond hun 45^e een leesbril nodig: hun gezichtsvermogen begint achteruit te gaan, ze zijn oud. Sommigen sterven blind. Als oude mens hoor je minder. Sommigen sterven doof. Ook de reukzin, smaakzin en tastzin gaan achteruit, maar dat valt minder op, want dat zijn de zintuigen die bij de mens minder ontwikkeld zijn en minder belangrijk voor de omgang met de werkelijkheid (zodat de achteruitgang meestal pas later duidelijk wordt). Vele andere lichamelijke vermogens volgen en zullen verminderen.

De kans op ernstige, soms levensbedreigende ziektes neemt toe: hart- en vaatandoeningen (hoge bloeddruk, spataderen, aderverkalking, trombose, hartinfarct, ...), neurologische aandoeningen (dementie, parkinson, zenuwpijn, ...), kankers.

Het vermogen tot herstel vertraagt. Ziekten die iedereen treffen, worden erger bij oude mensen en duren langer. De verkoudheid houdt maar aan, die zwelling vermindert maar niet, die ontsteking gaat maar niet over, die diarree wil niet ophouden, die duizeligheid steekt steeds weer de kop op, die wonde gaat maar niet dicht.

Diverse weefsels vervallen. Je tanden vallen uit, omdat het tandvlees terugtrekt. Je gewrichten doen pijn door de vermindering van het kraakbeen (artrose) en ze bewegen wordt vaak onmogelijk. De gewrichten ontsteken (reuma). Decennia rechtop lopen zorgt voor lage rugpijn. De kans op vallen vergroot (verminderd evenwichtsvermogen – de rand van een tapijt is soms al voldoende om te struikelen) en bij het vallen is de kans groter op beenderbreuken (botontkalking). De spijsvertering vlot niet meer zo goed. Het speeksel druipt soms uit de mond. De sluitspieren sluiten niet meer volledig (incontinentie). De spiermassa wordt kleiner. Je kracht en energie verminderen. Je wordt vlugger moe, je wordt trager, sommigen handelingen worden onmogelijk. Je hebt behoefte aan meerdere dutjes per dag, maar 's nachts wil de slaap niet komen. Je spreekt met een vriend niet meer af op zondag als je zaterdag reeds met een andere

vriend hebt afgesproken. De Griekse wijsgeer Democritus (°omstreeks 460 v.o.t. – werd ongeveer 90), traditioneel omschreven als de “lachende filosoof” (wat in feite moet zijn “droefblij filosoof”) en dus zeker niet de grootste pessimist (maar wel iemand die elke vorm van hoogmoed afwijst), merkt op: *de ouderdom is een vermindering waarbij het lichaam geheel intact is: hij bezit alles, maar overal ontbreekt wel iets aan*. De huidige medische term hiervoor is polypathologie of opstapeling van ouderdomsklachten: een veelheid aan kwalen waaraan je niet meteen doodgaat, maar die het verdomd lastig maken om te leven.

Sommige veranderingen doen geen pijn of leiden niet tot beperktere mogelijkheden. De huid verdroogt, verslapt en krijgt rimpels, vlekken, uitstulpsels en knobbels of gaat zwabberen. De haren worden grijs en vallen uit (het hoofdhaar, vooral bij vele mannen) of gaan juist meer groeien (lichaamsbehaarings bij man én vrouw). Het lichaamsgewicht verliest zijn relatie met de voedselopname. Sommigen verdikken bij gelijkblijvende voedselopname (het metabolisme vertraagt), anderen vermageren. De oren, handen en voeten gaan weer groeien. De stem gaat kraken, de ogen worden doffer. Kortom, je verliest de jeugdige schoonheid.

Ook het hersenweefsel vervalt. Velen die steeds een goed geheugen hadden, komen rond hun 45^e plots niet meer op de naam van die persoon die ze zo goed kennen, ze zijn oud. Bij de oude mens verminderen de cognitieve vermogens. Zich concentreren, iets begrijpen, een probleem oplossen, de details van een idee of kunstwerk vatten, het wordt allemaal moeilijker en levert minder resultaat op. Vaak volgt dementie. Niet onmiddellijk meer op de naam van jouw favoriete film komen wordt het niet meer herkennen van jouw kinderen en eindigt met het plassen en ontlasten in de broek omdat je hersenen het automatisme vergeten zijn aangeleerd in de zindelijkheidstraining. Je loopt weg van huis omdat je terug “naar huis” wil en je wordt kwaad omdat die vreemde daar zegt dat hier jouw thuis is. Discipline verdwijnt, omdat er enkel nog het huidige ogenblik is, geen verleden of toekomst. Je masturbeert in het openbaar en verliest elk gevoel van schaamte, want je beseft niet langer dat dit in onze samenleving niet hoort. De hersenen beginnen bovendien autonoom te werken, los van de waarneming van de werkelijkheid. Je wauwelt woorden zonder samenhang of betekenis, zoals droombeelden zich opstapelen. Je huult of lacht en je wordt bang, niet omdat er iets verdrietig of vrolijk of angstwekkend zich voordoet, maar omdat de hersenen lukraak de bijhorende chemische stoffen aanmaken. Er is geen logica meer in het demente brein, en veel verdriet en veel angst.

Al deze lichamelijke vervalprocessen leiden niet alleen tot ongemak en pijn, maar doen ook de zelfredzaamheid verdwijnen. Zoals Jezus van Nazareth het zegt tegen Petrus: *Toen ge jong waart, deed ge zelf uw gordel om en ging waarheen ge wilde, maar wanneer ge oud zijt, zult ge uw handen uitstrekken, een ander zal u omgorden en u brengen waarheen ge niet wilt* (evangelie van Johannes, 21, 18, waar deze opmerking wel een bijzondere interpretatie krijgt door de erop volgende zin: *Hiermee zinspeelde Hij op de dood waardoor hij God zou verheerlijken*). Als je oud bent, word je geleidelijk aan hulpeloos en afhankelijk van anderen, wat dan andere vormen van verlies bevordert.

1.1.2. Seksueel verlies

Ook het seksueel functioneren is onderhevig aan verval.

Opvallend is de menopauze bij de vrouw (die onder de primaten enkel bij de mens voorkomt): rond de leeftijd van 50 verdwijnt de vruchtbaarheid door het vrij plotse stoppen van de eisprong

en de bijhorende menstruatie, voorafgegaan door een periode van overgang (“climacterium”), met hormonale veranderingen en bijhorende ongemakken (“vapeurs”). Vaak veroorzaakt dit depressieve klachten: de vrouw beseft dat ze oud is, ze denkt dat haar seksuele aantrekkelijkheid definitief verloren is, dat ze afgeschreven is. Maar reeds vanaf het 25^e jaar vermindert de vruchtbaarheid van de vrouw: de kans om zwanger te worden neemt af en de kans op een miskraam of een baby met een beperking neemt toe (vele artsen menen dat vrouwen in de westerse wereld veel te lang wachten om kinderen te krijgen; moeder worden boven de 40 - meestal met de hulp van artsen die daar anders over denken - wordt door velen als onverantwoord beschouwd). Vaginaal vocht blijft na de menopauze aanwezig, maar vaak in mindere mate. Penetratie zonder glijmiddel kan pijnlijk worden.

Ook bij mannen neemt de vruchtbaarheid met het vorderen van de leeftijd langzaam af: op tachtigjarige leeftijd bevatten de testikels nog slechts ongeveer 10% van de *tubuli seminiferi* (zaadbuisjes). De productie van het geslachtshormoon testosteron vermindert. Soms vermindert het seksueel verlangen, maar niet altijd. Erectie en ejaculatie komen vaak moeizamer tot stand, het ejaculaat vermindert in volume en in kracht. Sommige mannen worden geconfronteerd met iets soortgelijks als de menopauze: door problemen met de prostaat (de klier die het zaadvocht aanmaakt waarin de in de testikels geproduceerde zaadcellen het lichaam uitgestoten worden) en als gevolg van de behandeling daarvan kan de erectie en/of ejaculatie onmogelijk worden en verdwijnt de vruchtbaarheid. Soms wordt de ejaculatie retrograde: er is wel een orgasme, maar het sperma verlaat niet het lichaam via de penis, maar komt in de blaas terecht.

Het seksueel verlies heeft niet alleen lichamelijke oorzaken, maar ook sociale. De omgeving vindt seks bij oude mensen vaak ongepast. Het wordt daardoor moeilijker om een (nieuwe) seksuele partner te vinden of om de seksualiteit te kunnen beleven (denk bv. aan de situatie in woonzorgcentra). Velen blijven bovendien verlangen naar jonge partners, terwijl ze zelf ouder en ouder worden – jonge mensen verkiezen meestal leeftijdsgenoten en de oude persoon wordt gefrustreerd, tenzij die tevreden is met ideële seksuele bevrediging (masturbatie).

1.1.3. Ideëel verlies

De gelegenheden tot ideële beleving (nieuwsgierigheid bevredigen, dingen leren of ontdekken, mooie natuur of boeiende landschappen bekijken, jouw tuin verfraaien, mooie of boeiende kunstwerken bewonderen of zelf maken) nemen af bij lichamelijke moeilijkheden. In een museum kan je nog een krukje meekrijgen als je moeilijk ter been bent, maar een avontuurlijke natuurwandeling behoort tot de voltooid verleden tijd. In het woonzorgcentrum is de wereld versmald tot een piepklein venster gericht op slechts één windstreek - je mag al blij zijn als je niet de hele dag op voorbijrazende auto's moet zitten te turen.

Cognitieve aftakeling maakt de ideële beleving armer of onmogelijk. Een nieuwe taal leren lukt niet meer, de sudoku geraakt niet meer ingevuld, de pointe van een mop ontgaat jou, de nuances van een uiteenzetting of van een kunstwerk gaan aan jou voorbij.

Voor al heb je al zoveel gezien, gehoord, geroken, gesmaakt en betast dat nog weinig je kan bekoren zoals vroeger. De intense vreugde door iets totaal nieuws te ontdekken, doet zich niet meer voor. Been there, seen that, done that. De modekleur voor de komende herfst is die van 13 jaren terug. Welke symfonieën (naast Beethovens Negende) zijn echt de moeite waard om ze blijven te beluisteren? Over welke sensatie maken de jonge mensen zich nu weer druk? De

eeuwige terugkeer der dingen maakt moe. En was vroeger niet alles beter, mooier, leuker, inventiever? De remake wint het nooit van het origineel, of juist gezegd, wat voor jou het origineel was. De frustratie over het oud zijn straalt af op de dingen die eeuwig jong lijken te zijn.

1.1.4. Sociaal verlies (verlies aan erkenning, aan waarde)

Wie oud is, verliest sociale functies en relaties en de daarmee gepaard gaande erkenning, aandacht, respect, waardering vanwege de anderen.

De meeste culturen hechten minder waarde aan de oude mensen dan aan de jonge en behandelen de oude mensen dan ook meestal slecht. De Beauvoir geeft een uitgebreid overzicht, van de vroegste culturen tot het Frankrijk van de jaren 1960. De meeste culturen beschouwen oude mensen als een last voor de samenleving en discrimineren hen, tot gerontocide toe (mensen doden of laten doodgaan omdat ze oud zijn). Waar oude mensen machtsposities bekleden (gerontocratie), betreft dat meestal een kleine, aristocratische elite – de gewone oude mensen hebben het nog stukken slechter dan de jonge gewone mensen.

Het valt natuurlijk niet te ontkennen: de bijdrage van oude mensen aan de samenleving verkleint of verdwijnt. Hun nettorendement wordt negatief. Er zou dankbaarheid kunnen zijn voor wat de oude mensen vroeger hebben bijgedragen, maar de harde realiteit van het nu (de strijd om te overleven als samenleving) laat daar vaak geen ruimte voor. De Grote Versnelling (zie punt 3.2.1.2.) heeft in de rijke westerse wereld verbetering gebracht, grotendeels door de verwezenlijking van de sociale zekerheid (pensioenen, ziekte-uitkeringen), maar er blijven vele kanttekeningen te maken. De basishouding tegenover oude mensen blijft uitsluiting.

Wie na zijn 50^e opnieuw werk moet vinden, heeft het zeer moeilijk. De Grote Versnelling vraagt steeds snellere werknemers. Oude mensen worden niet productief genoeg meer geacht, of te lastig en minder te manipuleren dan jonge werknemers. Wie rond de 65 is geworden, wordt in vele rijke landen verplicht om te stoppen met betaald werk, terwijl de sociale erkenning enorm sterk aan economische activiteit en productiviteit wordt gekoppeld.

De Grote Versnelling uit zich o.a. door een grote digitale revolutie. Wie niet mee kan in de virtuele wereld, wordt achtergelaten, ook in de reële wereld. Een bank kan geen loket openhouden voor die paar oude (en andere) sukkelaars die nog niet aan (let op de naam) “easy banking” met de computer kunnen doen. Een winkel kan naast de zelfscankassa geen kassierster in dienst houden, omdat een eenzame oude graag eens een minuutje over het weer wil babbelen.

Onze cultuur is sterk gericht op jeugdigheid en wil in feite niet geconfronteerd worden met oude mensen of met de dood. De oude mensen worden gescheiden van de jonge en worden verondersteld aparte clubs te vormen, om te petanquen, te kaarten of – uiteraard elektrisch - te fietsen. De entertainmentindustrie en de welzijnssector heeft met de “senioren” een nieuwe, interessante markt ontdekt. Deze aandacht voor oude mensen is meestal commercieel gedreven. Oude mensen krijgen aandacht in zover ze geld in het laatje kunnen brengen, of voor werkgelegenheid zorgen in de sociale sector. Als de aftakeling van oude mensen zichtbaar wordt en ze hulp nodig hebben, worden ze weggestopt in afgezonderde zorginstellingen.

De volwassenen moeten hard werken om veel te consumeren en hebben geen tijd voor oude mensen, dus is de zorg geprofessionaliseerd, maar of dat altijd tot betere zorg leidt, is zeer de vraag. De gezondheidszorg moet opbrengen en te weinig wordt gedacht aan wat echt goed is

voor de oude mensen, een probleem dat zich in het bijzonder stelt i.v.m. het levenseinde (zie punt 2.3.). De neoliberale fase van de Grote Versnelling (vanaf de jaren 1980 en, hoewel vol barsten, nog steeds gaande) heeft de ouderzorg gecommercialiseerd en geprivatiseerd. De nadruk ligt op de materiële verzorging, die echter zeer minimaal is geworden. De verhalen over bejaarden die de hele dag met dezelfde pampers moeten liggen, zijn schrijnend. Het sociale is van geen tel. Het zorgpersoneel krijgt geen tijd om met de oude bewoners een babbeltje te slaan. De oude mensen zitten te wachten tot er een familielid komt, als er al een komt. De commercialisering brengt overigens voor veel oude mensen een dubbele discriminatie mee: arme oude mensen worden uitgesloten uit de groep van jonge mensen, maar ook uit de groep van rijke oude mensen. Juist in de ouderdom wordt de socio-economische ongelijkheid zeer duidelijk. Wie veel geld heeft, kan nog min of meer met gerust gemoed oud worden, armen niet.

De oude mens lijkt vooral aangewezen op leeftijdsgenoten om erkenning te krijgen, en dan vooral leeftijdsgenoten uit de kleine persoonlijke kennissenkring, partners, familieleden (broers en zussen, neven en nichten), vrienden, oude kennissen, burens van dezelfde leeftijd. Juist als alle anderen jou niet langer zien staan, doet het goed dat er nog enkele oude vrienden zijn. *De tijd is gekomen waar ik alles vergeten ben, behalve mijn vrienden*, schrijft Ninon de l'Enclos (*1620 – werd bijna 85) rond haar 65e aan Charles de Saint-Evremond (*1613 – werd 90). Maar juist hier wordt pijnlijk duidelijk dat oud zijn verliezen betekent.

Wie oud is, verliest leeftijdsgenoten die sterven. *Et s'ils sortent encore / Bras dessus bras dessous tout habillés de raide / C'est pour suivre au soleil / L'enterrement d'un plus vieux, l'enterrement d'une plus laide*, zingt Jacques Brel (*1929 – werd 49) over *Les vieux*. Een dergelijk verlies is erger dan zelf te sterven, schrijft Ninon de l'Enclos op haar 73e, bij de dood van haar vriend Mr de Charleval, even oud als zij. Of je verliest geliefde generatiegenoten doordat ze dement worden, wat misschien nog erger is, want ze zijn er niet meer terwijl ze er nog lijken te zijn. Of je bent een levenspartner ergens in de loop van de tijd als vriend verloren en je leeft samen met een vreemde, eenzaam met twee. De meeste verlorenen kunnen niet vervangen worden.

Je kan geen nieuwe personen ontmoeten met wie je samen zal opgroeien in hetzelfde gezin of met wie je zal leren in dezelfde klas, twee levensbepalende ervaringen. Je kan wel een nieuwe partner vinden of je kan nieuwe vrienden maken, maar dat is stukken moeilijker dan in de voorgaande levensperiodes. Er zijn minder potentiële partners of vrienden en minder gelegenheden om hen te ontmoeten. *Que l'on vive à Paris / on vit tous en province / quand on vit trop longtemps*, zingt Brel over *Les vieux*. Het aanknopen van nieuwe relaties vraagt bovendien energie die er vaak niet meer voldoende is. Er is enorm veel eenzaamheid bij oude mensen, zeker als de eventuele levenspartner verloren wordt. *Ils ont peur de se perdre et se perdent pourtant / Et l'autre reste là / Le meilleur ou le pire, le doux ou le sévère / Cela n'importe pas / Celui des deux qui reste se retrouve en enfer*, zingt Jacques Brel over *Les vieux*. Vaak is er enkel nog een dier dat wat troost biedt, en ook daar... *Le petit chat est mort*, zingt Jacques Brel over *Les vieux*.

Komen er toch nieuwe relaties, dan zijn die armer dan de oude, want ze missen het oude vertrouwde. Wie oude bekenden verliest, verliest een deel van zichzelf en van zijn of haar verleden, de gezamenlijk beleefde gebeurtenissen, zowel op persoonlijk als op maatschappelijk vlak. Wie zeer oud wordt, blijft meestal als enige achter, zonder generatiegenoten, en is alleen in haar of zijn wereld. Het is de onzichtbare eenzaamheid, ook bij hen die omringd en gewaardeerd worden door jongeren. Het verschil in leeftijd en dus in de beleving van het leven en van de wereld is te groot geworden voor volledige vriendschap met jongere personen. De langst levende heeft bijna steeds te lang geleefd.

1.1.5. Verlies van zingeving

Je leven krijgt zin (het dient tot iets buiten jezelf) als je iets doet in het (materiële, seksuele, ideële, sociale) voordeel van iemand of iets buiten jou, andere personen, een organisatie, een ideologie, een idee. Mensen willen niet alleen zaken krijgen op materieel, seksueel, ideëel en sociaal vlak, ze willen ook dergelijke zaken geven en zo zin krijgen: je handelingen dienen een doel buiten jou. Sommigen zeggen dat hun eigen leven (het realiseren van hun eigen materiële, seksuele, ideële en sociale strevingen) de zin van hun leven uitmaakt, maar dat is feite een oneigenlijk gebruik van het woord zin. Bijna alle mensen willen ook bijdragen aan iets buiten hen. De oorsprong daarvan ligt voornamelijk bij onze sterfelijkheid. De dood maakt het leven dat enkel op zichzelf gericht is, uiteindelijk zinloos. Als je zin krijgt door te geven (geven aan anderen, bijdragen aan een zaak die jou overstijgt), dan dient jouw leven tot iets dat in principe nog zal (kunnen) blijven bestaan, ook als jij er niet meer bent, en zo wordt de eigen dood gecompenseerd.

Wie oud is, beschikt echter, als gevolg van het verlies op materieel (lichamelijk), seksueel, ideëel en sociaal vlak, steeds minder en minder over zaken en (handelings)mogelijkheden om aan anderen te geven, wat dus betekent dat er minder mogelijkheid is om zin te krijgen. Het verlies op materieel, seksueel, ideëel en sociaal vlak, loopt parallel met een verlies aan zingeving. Wie een klein pensioen ontvangt, kan moeilijk geld geven aan liefdadigheidsorganisaties; wie slecht ter been is, ziet ertegen op om te gaan betogen; wie een uitgezakt lichaam heeft, zal diens seksuele partner(s) minder opwinden; wie dement is, kan niet meer letten op jonge (klein)-kinderen; wie door niemand nog opgemerkt wordt, kan niemand meer helpen. Wat je wel nog kan geven, zoals wijze verhalen (zie punt 3.2.), wordt vaak door de jonge mensen niet gewenst. De klassieke “oplossing”, doordringend beschreven door Blaise Pascal (*1623 – werd 39), is om aan de dood en de uiteindelijke zinloosheid niet te denken, en wel door het nastreven van “afleiding” (*divertissement*): zich bezig houden met “nutteloze” zaken zoals dansen, jagen, spelen, oorlog voeren, kennis verzamelen, waarbij het normale, nuttige, doel – het verleiden van een partner door te dansen, het vangen van een haas door de jacht, het winnen van geld door het spel, de overwinning behalen in de oorlog, de kennis verwerven door de studie – slechts aanleiding en excuus is om de activiteit te kunnen uitoefenen. *De haas behoedt ons niet tegen de gedachte aan de dood en de ellende, het is de jacht die ons ervoor behoedt* (*Gedachten*, fragment Sellier 168 / Brunschvicg 139 / Lafuma 136). Het jagen op een haas is ondertussen vervangen door het bijdragen aan nooit stoppende economische groei, door steeds jachtiger te produceren en te consumeren. Opnieuw, de talrijke verlieservaringen maken deze “oplossing” van de afleiding voor de oude persoon moeilijker.

Daar komt bij dat de oude mens steeds dichterbij diens dood komt en zeer vaak veel ellende meemaakt. De vraag naar de zin van een eindig leven vol miserie, laat zich scherper voelen. Soms komen twijfels op aangaande de zin van het voorbije leven. Men twijfelt aan de waarde en de zin van wat men gepresteerd heeft. Paniek slaat soms toe: tijd om het anders te gaan doen is niet meer voorhanden.

Gelovigen verliezen soms hun geloof en dus de bijhorende zingeving, of omgekeerd, sommigen bekeren zich tot een godsdienst en winnen daardoor een zingeving, maar dat werpt een schaduw op het voorbije, goddeloze leven. Zeer vele oude Vlamingen anno 2022, katholiek omdat in hun jeugd bijna iedereen katholiek was, zien hoe het katholieke geloof verdampt, terecht volgens velen, die zich dan ook bedrogen voelen. Velen blijven verweesd achter.

1.1.6. Verlies van zekerheid van realisatie van strevingen

Mensen willen niet alleen hun strevingen realiseren, ze wensen ook dat dat eveneens in de toekomst zal gebeuren. Mensen willen zekerheid en veiligheid. Dit werd scherp ingezien door de eerste grote moderne denker, Thomas Hobbes (*1588 - werd 91): *het voorwerp van het menselijk verlangen is niet om slechts één keer, voor één ogenblik, te genieten, maar om voor altijd de bevrediging van zijn toekomstige verlangen te verzekeren. De vrijwillige handelingen en neigingen van alle mensen zijn dus niet enkel gericht op het verkrijgen, maar ook op het verzekeren van een bevredigd leven.* De natuurlijke methode hiervoor ligt in *een aanhoudende en rusteloze begeerte naar macht en nog meer macht*, wat dan leidt tot *een oorlog van allen tegen allen* (*Leviathan*, boek I, hfst 11). Het is duidelijk dat oude personen steeds minder in staat zijn om macht te verwerven, dat ze verliezers worden in hun oorlog tegen jonge mensen. Oude mensen verliezen hun zekerheid en veiligheid.

Afhankelijkheid betekent steeds onzekerheid. Anderen moeten vele zaken doen voor jou, maar wat biedt de garantie dat je dergelijke personen zal vinden, en nadien, dat die personen hun hulp zullen blijven aanbieden? De afhankelijkheid neemt steeds toe, en dus de onzekerheid. Bovenop komt de onzekerheid die voortkomt uit de vraag hoeveel toekomst jou nog rest, en hoeveel aftakeling en ellende die toekomst voor jou in petto heeft. Vele oude mensen kijken de toekomst met grote angst tegemoet, angst voor pijn, angst voor onwaardigheid.

Thomas Hobbes merkt op dat in een oorlog van allen tegen allen niet enkel zwakke (dus ook oude) mensen, maar in feite iedereen geen zekerheid heeft. Het is daarom rationeel om een *Leviathan*, een staat, te stichten, door eerst een sociaal contract te sluiten, met de gulden regel als inhoud, en door nadien de eigen macht over te dragen aan een soeverein (heerser over de staat), die er dan kan en moet voor zorgen dat iedereen het sociaal contract naleeft. Daar heeft iedereen baat bij, maar oude en zwakke mensen het meest. Oude mensen kunnen gerekend worden tot de *velen die als gevolg van onvermijdelijke ongelukken het vermogen verliezen om door eigen arbeid in hun onderhoud te voorzien*. Voor hen geldt in de *Leviathan* dat ze *niet worden overgelaten aan de welwillendheid van particuliere personen, maar behoren verzorgd te worden op last van de wetten van de staat (openbare liefdadigheid)* (*Leviathan*, boek II, hfst 30). In de moderne welvaartsstaten is dat voor een deel gerealiseerd. Toch verliest de oude persoon ook in die staten een groot deel van zijn zekerheid en veiligheid.

De verworven sociale zekerheid kan steeds weer opgeschort worden. Het neoliberale beleid van de afgelopen veertig jaar heeft de sociale zekerheid van oude mensen verminderd, denk bv. aan de uitholling van pensioenrechten (zie punt 3.2.1.1.). Vooral, wat zal er gebeuren als de welvaart door de milieuverstoring drastisch zal dalen (zie punt 3.2.1.2.)? Zwakke, zieke en oude personen zullen tot de eerste slachtoffers behoren.

Bovenop werpt de dood steeds meer haar schaduw vooruit en ondermijnt het veiligheidsgevoel bij oude mensen. Wie gelooft in een leven na de dood, kan angst hebben voor het dood-zijn: wordt het de hemel of de hel? Wie niet gelooft, kan angst hebben voor het dood-gaan, of beter gezegd spijt voelen over het feit dat we het leven verliezen dat we zo graag willen behouden.

Oud zijn is geen goed nieuws show.

Is het geschetste beeld van oud zijn echter niet te somber door zijn algemeenheid?

Gradaties in de droefheid van het oud zijn

Het spreekt voor zich dat er veel individuele verschillen zijn. Hierboven werden vaak nuancerende woorden gebruikt als “soms”, “vaak”, “meestal” en dergelijke. Misschien zijn er te weinig van deze woorden, maar evengoed zijn er misschien te veel. Dat oud zijn een kwestie is van gradatie, behoeft geen betoog. Meerdere factoren spelen een rol.

Er is veel verschil tussen “net” oud zijn, “echt” oud zijn, stokoud zijn en “op” zijn. Oud zijn op je 45e betreft meestal niet veel meer dan het gebruik van een leesbril, oud zijn op je 90e is meestal veel afzien.

Verder verloopt het verouderingsproces bij iedereen anders. Je hebt geluk of ongeluk. Bij de ene gaat het vlug, bij de andere traag. De ene verliest maar op één terrein, de andere verliest op alle terreinen. Sommigen ondervinden bijna geen verlies tot hun tachtigste, waarna bij de ene een traag proces op gang komt, maar bij de andere alles zeer snel achteruitgaat.

Bertrand Russells *eerste advies over hoe je níét oud moet worden* luidt dat *je je voorouders met zorg moet uitkiezen*. Hij kon zich deze ironie permitteren: van zijn grootouders *werden er drie in de tachtig* en van zijn *verre voorouders is er maar één niet heel oud geworden en hij overleed aan een ziekte die nu zeldzaam is, namelijk onthoofdding* (*How to Grow Old*, uit *Portraits from Memory and Other Essays*, 1956). De genetische aanleg bepaalt inderdaad deels hoe veel iemand zal verliezen en hoe vlug dat zal gaan. Daarnaast is ook de sociaal-economische positie van grote invloed.

Zoals reeds hierboven geschreven, geld speelt een grote rol bij het oud zijn.

Als voor u de ouderdom niets onaangenaams heeft, komt dit omdat uw materiële omstandigheden niets te wensen overlaten. Rijkdom verzoet veel, merkt Socrates (in *De staat* van Plato) op tegen de oude Cephalus, die antwoordt: *voor dat standpunt is wel wat te zeggen, alleen niet zoveel als men denkt. Als je arm bent, is een goed karakter nog niet voldoende om een onbezorgde ouderdom te hebben, maar als je een slecht karakter hebt, zul je nooit tevreden zijn met je lot, hoeveel geld je ook hebt*. Geld is niet voldoende, wel noodzakelijk om zorgeloos oud te zijn.

de Beauvoir maakt van de socio-economische ongelijkheid het kernpunt van haar *Conclusie: de leeftijd waarop de seniele aftakeling begint is altijd afhankelijk geweest van de klasse waartoe men behoort en ook nu nog is een mijnwerker met 50 versleten, terwijl veel bevoorrechten met 80 nog vitaal zijn. Als de uitgebuiten oud zijn, kennen ze grote armoede, slechte woningen, eenzaamheid; dat geeft hen een gevoel van ontluistering en een algemene angst. Als de gepensioneerde vertwijfeld raakt door de zinloosheid van zijn leven, dan komt dat omdat de zin van zijn bestaan hem zijn leven lang werd ontstolen. Dat is de misdaad van onze samenleving. Haar “bejaardenbeleid” is een schandaal, maar schandelijker nog is de manier waarop zij de meeste mensen behandelt als ze jong en volwassen zijn: dan fabriceren zij het verminkte en miserabele leven dat hun lot wordt als ze oud zijn*. In onze welvarende staten zullen echter ook de bevoorrechten de verliezen van het oud zijn ervaren, eenvoudig omdat meer oude mensen langer leven.

De verhoging van de gemiddelde levensduur betekent niet dat het verouderingsproces nu trager verloopt. Sommigen zeggen: we zullen langer moeten werken, omdat we langer leven. Daarbij wordt vergeten dat we op 65 nog steeds even versleten zijn als toen de gemiddelde levensduur maar 70 bedroeg. De gewonnen jaren zijn jaren waarin we in leven worden gehouden, maar waarin de aftakeling nog grotere diepten bereikt dan vroeger. Veel meer mensen bereiken een hoge leeftijd en de gemiddelde levensduur is opgeschoven (o.a. door het terugdringen van de

kindersterfte), maar een vertraging van het verouderingsproces is niet echt gerealiseerd. We kunnen ons zelfs afvragen of de verhoging van de gemiddelde levensduur wel zo een zegen is.

De vraag blijft of dit beeld niet te somber is, niet (met de woorden van Cephalus) te veel *één onafgebroken klaagzang over de ouderdom en alle ellende die die meebrengt*. Worden er door oud te zijn ook niet vele zaken gewonnen?

1.2. Is oud zijn ook blijheid door iets te winnen?

Het (elitaire) protest van Cicero

Het hierboven geschetste beeld ondervindt veel weerstand. Vele oude mensen herkennen er zich niet in, vinden het te stereotiep en te negatief, of zelfs een uiting van discriminatie op basis van oud zijn (zie punt 2.1.2.). Het schetst enkel droefheid en is een uiting van nederigheid.

Het grote voorbeeld van de tegenstanders is de Romeinse wijsgeer (en vooral politicus) Cicero. In zijn verhandeling *Over het oud zijn* werkt hij vier voordelen uit van de ouderdom: oude mensen worden niet inactief, maar ze richten zich op geestelijke activiteiten en winnen zo wijsheid, voorzichtigheid en gezag; oude mensen kunnen lichamelijke zwakte tegengaan en winnen nieuwe vormen van plezier, zoals het omringd worden door leergierige jongeren, die hen op handen dragen; oude mensen worden niet meer geplaagd door lichamelijke lusten en vermijden zo echtbreuk, ontucht, verraad aan het vaderland; oude mensen kunnen tevreden zijn omdat ze hebben bereikt wat iedereen wil, een lang leven. Martha Nussbaum geeft wat kritiek op Cicero (o.a. dat hij niet verwijst naar het belang van vriendschap), maar knikt instemmend: oude mensen worden ten onrechte gestigmatiseerd (zie verder p. 30-31).

Simone de Beauvoir daarentegen trekt de waarde van Cicero's pleidooi in twijfel, door te wijzen op zijn ideologische agenda: *op drieënzestigste leeftijd schreef hij een verdediging van de ouderdom om te bewijzen dat de macht van de senaat, die al geruime tijd wankel was, weer versterkt diende te worden*. Cicero wil de macht van de Senaat, een oude-mannenclub van de adellijke elite, vrijwaren tegen nieuwe leiders zoals Julius Caesar, militairen die jong zijn en aansluiting zoeken bij het volk. Soortgelijke motieven schrijft de Beauvoir toe aan Solon, Plato en Seneca en ze stelt *hun lofredes die eeuw na eeuw graag door de bevoorrechten als waarheden werden overgenomen* tegenover *het objectieve standpunt van de geleerde Plinius de oude: de zintuigen stompen af, de ledematen verstijven, het gezicht, het gehoor, de benen, de tanden en de spijsverteringsorganen gaan ons voor in de dood*.

Heeft Cicero toch geen punt? Heeft oud zijn ook niet zijn goede kanten? Verheft de tijd de oude mensen ook niet naar nieuwe hoogten? Winnen oude mensen bijvoorbeeld geen rust?

1.2.1. Winnen oude mensen rust op vlak van werk?

In onze samenleving worden oude mensen op een bepaald ogenblik op rust gesteld: ze moeten niet meer werken en krijgen toch nog financiële middelen om degelijk te leven. Niet meer

moeten werken is vaak een zegen: niet meer vroeg moeten opstaan, geen lastige inspanningen meer moeten leveren, geen onderdanigheid meer moeten tonen tegenover bazen of tegenover klanten, geen stress meer door de vraag of men de taken aankan, iets kunnen uitvoeren als men er zin in heeft, eindelijk tijd hebben voor dat wat men altijd al wou doen. Vooral in onze neoliberale tijd, waar mensen de facto verplicht zijn mee te draaien in een doldraaiende malle molen van economische activiteit gericht op steeds sterkere stijging van het rendement, is de rust meestal zeer welkom. Toch is er deze vraag: is de bruuske overgang werk/geen werk wel wenselijk?

In vele landen is de opruststelling verplicht. Dat is een schending van het *recht op arbeid* (Mensenrechten, art. 23). Wie gepensioneerd wordt, verliest meestal niet alleen een deel van diens inkomen, maar ook maatschappelijke erkenning, vaste structuur in de tijdsbesteding, het plezier en de zinvolheid die het werk (vaak toch ook) verschaft, het contact met meerdere generaties. Bovendien is er de antropo-sociologische vraag (filosofische vraag aangaande het beeld van mens en maatschappij) of werk niet essentieel is voor elke mens die daartoe in staat is.

Om diens strevingen te realiseren moet de mens de weerstand van de werkelijkheid (de natuur) overwinnen en dus werken, dat is energie toevoegen aan de wereld (want de tweede wet van de thermodynamica stelt dat in elk natuurkundig systeem waaraan geen nieuwe energie wordt toegevoegd, orde vervalt tot wanorde - de zogenaamde warmtedood). Dat het vereiste werk door de mens de afgelopen twee eeuwen sterk verminderd is omdat die massaal de energie uit fossiele brandstoffen aanwendt, is overigens een op dit ogenblik snel aflopend verhaal. Zonder werk kan de mens niet overleven en diens andere strevingen niet realiseren (de hegeliaans-marxistische traditie definieert de mens dan ook als een *homo faber*, een werkmens). Uiteraard kan een individueel mens teren op het werk van andere individuen (zoals gebeurt in een slaven economie of in het kapitalisme, de zogenaamde uitbuiting), maar omdat rechtvaardigheid een voorwaarde is voor de stabiliteit van een samenleving, moet dit vermeden worden: elk lid van een samenleving heeft de plicht bij te dragen aan het maatschappelijk vereiste werk, zij het wel *iedereen naar eigen mogelijkheden*, waarbij dan de bekomen rijkdom verdeeld wordt *aan iedereen naar eigen behoeften* - het socialistisch principe "*de chacun selon ses moyens, à chacun selon ses besoins*", voor het eerst geformuleerd door Louis Blanc (°1811 – werd 71) en overgenomen door Karl Marx (°1818 – werd 64). Volgens deze filosofie moeten oude leden van een samenleving niet stoppen met werken, maar overgaan naar rustiger werk, werk aangepast aan hun verminderde mogelijkheden, waarbij ze meer (loon) ontvangen als ze door hun ouderdom meer nodig zouden hebben.

Dat oude mensen meer nodig hebben, is echter geen uitgemaakte zaak: brengt de ouderdom ook geen vermindering van strevingen mee?

1.2.2. Winnen oude mensen rust op vlak van strevingen?

Worden oude mensen zelf rustiger? Verminderen hun strevingen, en dus ook de droefheid als gevolg van frustraties door niet gerealiseerde strevingen?

Plato verdedigt deze visie op vlak van de seksuele strevingen. In zijn *De staat* citeert Cephalus de toneelschrijver Sophocles die gezegd zou hebben: *Ik dank de hemel dat ik daarvan ben verlost*.

Het is of ik aan een dolle, beestachtige dictator ben ontkomen. Cephalus beaamt: Wanneer je eenmaal oud bent geworden, word je door die emoties tenminste niet meer gekweld. Dat geeft een gevoel van bevrijding en er komt een grote vrede over jou.

Schopenhauer geeft deze oude auteurs gelijk: *aan de jeugd is een zekere droefheid eigen, aan de ouderdom een zekere opgewektheid. De jeugd staat nog onder het gezag van een demon en moet er zelfs slavendiensten voor verrichten. De ouderdom echter legt een opgewektheid aan de dag van iemand die na lange tijd van zijn ketenen is verlost en zich nu vrij kan bewegen.* Dit geldt niet enkel voor de geslachtsdrift, maar voor alle genietingen: *men hoeft de ouderdom niet te beklagen omdat deze van nogal wat vormen van genot verstoken is. Want het genot is niets anders dan de bevrediging van een behoefte. Dat nu tegelijk met die behoefte ook het genot wegvalt, is net zo weinig beklagenswaardig als dat iemand na een maaltijd niet meer kan eten, of na een goede nachtrust wakker moet blijven.*

Montaigne deelt deze mening: *Al wat ik aan troost put uit mijn oude dag, is dat de ouderdom de vele wensen en zorgen die het leven zo rusteloos maken, in mij doet afsterven: mijn gepeker over de loop der dingen, mijn geld, mijn aanzien, mijn gezondheid, mijn kennis over mijzelf (essay Er is een tijd voor alles).*

De Franse schrijver Marcel Jouhandeau (*1888 – werd 90), die getroebleerd was door zijn homoseksuele geaardheid en belevenissen, beschrijft de ouderdom als *de echte grote vakantie na het drukke werk van zinnen, hart en geest; een soort absolute ontspanning... wat een rust.*

Wie weet dat hij geen lange tochten meer kan maken (cfr. lichamelijk verlies), heeft niet langer de onrust om de middelen daarvoor bijeen te krijgen. Wie beseft dat zij al het meeste gezien heeft en nog weinig nieuws kan ontdekken (cfr. ideëel verlies), heeft niet langer de onrust om nieuwe dingen te ontdekken. Wie de waarde beseft van wat hij gepresteerd heeft (cfr. sociale erkenning), heeft niet langer de onrust om zich te moeten bewijzen. Wie erkent dat er nog weinig tijd rest, heeft niet de onrust om nog een huis te bouwen voor de eeuwigheid (cfr. verlies van zekerheid).

Schopenhauer koppelt (in *Het onderscheid der levensfasen*) deze rust aan een verworven, nederig inzicht in de wereld en het bestaan: *Pas op latere leeftijd bereikt de mens ten volle de onmiddellijke, oprechte en vaste overtuiging van de ijdelheid van alle dingen en de oppervlakkigheid van alle wereldse luister: de hersenschimmen zijn verdwenen. Hij verkeert niet meer in de waan dat er op een of andere plek, in een paleis of in een krot, een speciaal soort gelukzaligheid woont die wezenlijk groter is dan die welke ook hij overal elders kan genieten, als hij maar vrij is van lichamelijke en geestelijke pijn. Hierdoor wordt de oude man een bijzondere gemoedrust deelachtig, waarin hij glimlachend kan neerzien op het boerenbedrog van de wereld.* Schopenhauer verwijst naar het bijbelboek Prediker: *men is langzamerhand gaan inzien dat ons bestaan één en al leegte en armoede is. Pas op zijn zeventigste heeft men een volledig begrip van het eerste vers van de Prediker (dat luidt: IJL en ijdel, alles is ijdel, of in de Nieuwe bijbelvertaling, Lucht en leegte, alles is leegte).* Schopenhauer voegt eraan toe: *dit is het echter ook wat de ouderdom een zekere stuursheid geeft.* Deze opmerking doet, opnieuw, de vraag rijzen: is die rust wel wenselijk?

Cicero beweerde: *Wanneer men beroofd wordt van datgene waarin men geen zin heeft, is dat geen smartelijke beroving.* Simone de Beauvoir noemt dit echter een drogreden, want: *een verminking die in ons het verlangen doodt, kan veel pijnlijker zijn dan het gemis van een genot. De zin voor iets verliezen is erger dan die zin niet altijd kunnen bevredigen.* Ze past dit toe op de seksuele streving: *in veel gevallen manifesteert de libido zich helemaal niet meer bij bejaarden.*

Is dit een reden om zich gelukkig te prijzen, zoals de moralisten zeggen? Niets is minder zeker. Deze verminking brengt andere met zich mee, want seksualiteit, vitaliteit en activiteit hangen nauw samen. Zelfs Schopenhauer schreef: Toch zou je van de andere kant kunnen zeggen dat met het doven van de geslachtsdrift de eigenlijke pit van het leven verdwijnt en alleen nog de schaal overblijft, ja dat het leven een komedie lijkt, begonnen door mensen, maar uitgespeeld door automaten in hun kleren.

De visie dat het ontbreken van verlangens en dus rust niet goed is, want ons tot automaten maakt, is een variant van de bekende uitspraak van John Stuart Mill (*1806 - werd 66): *Het is beter om een ontevreden mens te zijn dan een tevreden zwijn; beter een ontevreden Socrates dan een tevreden dwaas.* Is het beter een ontevreden oude persoon te zijn die van alles nog probeert te bereiken dan een tevreden oude persoon die bijna alle strevingen heeft opgegeven? Is het beter een oude persoon te zijn die nog van alles wil, maar veel niet meer kan bereiken, dan een bejaarde die niet veel meer wil dan rust? Licht het antwoord in een juiste middenweg?

Er is een tweede vraag: brengt de ouderdom inderdaad die rust mee?

Simone de Beauvoir gaat niet akkoord met de gedachte dat *met de seksuele potentie de libido verdwijnt en dankzij deze harmonie de oude mens een sereniteit verwerft die onbereikbaar is voor mensen die nog aan hun instincten ten prooi zijn.* Deze gedachte is volgens haar *eindeloos weerlegd*, maar heeft zich tot in onze tijd gehandhaafd omdat ze *iets geruststellend heeft: ze stelt ons in staat het onaangename en verontrustende beeld van de wellustige grijsaard van ons af te schuiven.* de Beauvoir geeft een hele reeks voorbeelden van mannen bij wie het seksuele verlangen niet verminderde, bij de meesten met alle frustraties van dien.

Enkele zinnen vóór het op voorgaande pagina aangehaalde citaat van Montaigne (*ouderdom doet de wensen in mij afsterven*) merkt hij zelf op: *Wij beginnen ons leven steeds weer van voren af aan. Het zou goed zijn als je aan onze inzet en onze verlangens enigermate kon aflezen hoe oud we zijn. We staan al met één been in het graf, maar onze begeerten en ambities komen nog maar net kijken: “In de laatste dagen van je leven laat je marmer zagen, en zonder aan je graf te denken construeer je huizen” (Horatius, Oden, II, 18, 17-19 - Montaignes Essays zijn één vat van tegenstrijdigheden, wat hij echter niet erg vindt, want alle stellingen zijn maar essays, dat wil zeggen probeersels; het enige wat hij wil aantonen is dat de levensvragen kunnen beantwoord worden zonder naar een god te verwijzen, en dat kan zeker: de oude Griekse filosofische scholen tonen aan dat er steeds meerdere goddeloze antwoorden mogelijk zijn, wat de vele tegenstrijdigheden in de essays verklaart).* Volgens Montaigne beschouwen de wijzen dit feit, *dat onze verlangens zich telkens weer verjongen*, zelfs als *de grootste ondeugd in de menselijke natuur.* Uiteindelijk komt er toch rust, met de dood. Brengt die gedachte dan zelf rust of onrust?

1.2.3. Winnen oude mensen rust door aanvaarding van de dood?

Epicurus probeert de onrust over de dood weg te redeneren met zijn beroemde stelling (in zijn *Brief aan Menoikeus*, 124 – 125): *Het meest huiveringwekkende van alle kwaden, de dood, is dan ook niet iets dat ons aangaat, want wanneer wij er zijn, is de dood er niet, en wanneer de dood er is, zijn wij er niet meer.* Dit laatste is waar (toch voor wie niet gelooft in een leven na de dood), maar het eerste klopt uiteraard niet. De dood is er wel, de dood van familie en vrienden,

maar ook jouw eigen dood is aanwezig, namelijk in jouw gedachten. Door het oud zijn neemt dit toe: meer familieleden en kennissen sterven en de eigen dood komt meer en meer op in je gedachten. Wie oud is, komt dicht bij de dood. De talrijke verliezen doen aanvoelen dat je binnenkort het leven zelf zal verliezen.

Montaigne ziet dit als positief (in zijn essay *Over de ervaring*): *God is diegenen genadig wier leven Hij beetje bij beetje wegneemt: dat is het enige voordeel van ouderdom. Zo zal de dood uiteindelijk minder pijnlijk en totaal zijn en slechts een half of een kwart mens van het leven beroven.* Sigmund Freud (°1856 – werd 83) beaamt (in een gesprek met Viereck, geciteerd door de Beauvoir): *Misschien zijn de goden genadig als ze ons leven onaangenamer maken wanneer we ouder worden. Tenslotte lijkt de dood minder hard dan de vele lasten die we dragen.*

Wie versleten is, zal niet meer zo sterk rouwen als het einde komt. Men leert leven met het vooruitzicht van de dood. Soms is de dood een ware verlossing. Men heeft er geen angst meer voor, men verlangt ernaar. Opnieuw, worden de zaken hier niet te positief voorgesteld?

Aftakeling is een hoge prijs om geen angst meer te hebben voor de dood. Is een plotse dood niet beter?

Bovendien moet de dood ook aanvaard worden door wie jong is. Het is een kwestie die samenhangt met zingeving (zie hierboven punt 1.1.5., met de analyse van *afleiding* door Blaise Pascal). Ook Montaigne beseft het. *Filosoferen is leren hoe je moet sterven*, is de titel van één van zijn essays. Leren sterven moet niet noodgedwongen gebeuren door de ouderdom, maar vrijwillig, door na te denken. Als dat laatste niet plaats vindt, komt het oud zijn dan niet ter hulp? Opnieuw, dat is helemaal niet zeker.

Wie meer en meer de dood ziet, kan er juist meer en meer angst voor krijgen en er meer en meer spijt over voelen.

Montaignes opmerking over het voordeel van de ouderdom komt neer op een klassieke therapie uit de gedragspsychologie, de *exposure*: de cliënt wordt blootgesteld aan een angstopwekkende stimulus (bv. een spin) en dit wordt geleidelijk aan opgevoerd, zodat de cliënt kan ervaren dat de angstige verwachting niet uitkomt (de spin doet niets). Dit werkt echter niet bij de dood: de verwachting te sterven is een verwachting die zeker zal uitkomen. Meer blootstelling kan de angst of spijt vergroten. Is het mogelijk dit tegen te gaan door intenser te leven?

1.2.4. Winnen oude mensen blijheid door intensere ervaring?

Oud zijn betekent dat er niet zoveel tijd meer overblijft als vroeger om te leven. Een gemiste kans is vaak een definitief verloren kans. Er komen niet zo veel gelegenheden meer als vroeger, er is geen tijd meer om opnieuw te beginnen. Uitstellen van genot ter wille van de toekomst heeft meestal nog weinig zin. Het hier en nu wint daardoor aan belang.

Montaigne schrijft in zijn essay *Over de ervaring*: *Juist nu ik zie dat mij nog maar zo weinig dagen resten, wil ik dat mijn leven meer gewicht krijgt; ik wil de snelheid waarmee het mij ontvliedt, tegengaan door er even prompt greep op te krijgen, de vaart waarmee het vervluchtigt, compenseren door er intensief van te genieten. Hoe korter tijd van leven ik heb, des te dieper en voller moet ik het maken.* Opnieuw: is het intenser genieten wel een nastrevenswaardige zaak?

Er is het risico van hoogmoed, van overdaad. Langs de andere kant betekent oud zijn dat het vermogen tot intensiteit verloren gaat. Wie oud is en een avond stevig doordrinkt, voelt dat 's anderdaags veel meer in zijn lijf dan toen die nog jong was.

Een andere interpretatie van intenser genieten is dat je bewuster bij de genoegens stilstaat, dat je de kleine genoegens meer apprecieert dan vroeger, dat het genoegens vergezeld gaat van de gedachte “wat een geluk dat ik dit nog mag meemaken”. Opnieuw is de tweede vraag of de ouderdom dit effect wel zo gemakkelijk meebrengt, of oude mensen er wel in slagen intenser te leven dan vroeger.

Het is moeilijk intenser te genieten van een maaltijd als jouw tanden uitvallen of van een kruiswoordraadsel als je niet meer op woorden kan komen. En het geluk nog iets mee te maken, is toch het ongeluk dat het misschien de laatste keer is. Is het dan niet beter het nu en de toekomst te vervangen door het verleden en vooral herinneringen centraal te stellen?

1.2.5. Winnen oude mensen blijheid door herinneringen?

Wie oud is, heeft meer verleden dan toekomst. De hoeveelheid herinneringen wordt steeds groter dan de hoeveelheid toekomstverwachtingen. Het is begrijpelijk dat je meer aan vroeger begint te denken dan aan de toekomst. Dat kan blijheid geven.

Epicurus ziet er zelfs een remedie in voor het verlies dat oude mensen ervaren: *Wij moeten persoonlijke rampen bestrijden door de dankbare herinnering aan wat wij hebben verloren en door het inzicht dat wat gebeurd is, niet ongedaan gemaakt kan worden* (Vaticaanse stelling nr. 55). Op zijn sterfbed schreef hij in een brief aan zijn vriend Idomeneus: *Mijn moeilijkheden bij het urineren en mijn dysenterie zijn er nog steeds en hebben nog niets aan intensiteit ingeboet. Daartegenover staat de vreugde in mijn ziel over de herinnering aan de fijne gesprekken die we hebben gehad* (Diogenes Laërtius, boek X, 22).

Jean Jacques Rousseau (°1712 – werd 66) schrijft (in zijn *Overpeinzingen van een eenzame wandelaar*): *door voor mezelf de voorbije tijd te doen herleven, zal ik als het ware mijn bestaan verdubbelen. Ondanks de mensen zal ik nog steeds in staat zijn de bekoring van gezelschap te smaken en als grijsaard zal ik met mijzelf op jongere leeftijd verkeren, zoals ik dat zou doen met een minder oude vriend (Eerste wandeling).*

Vooraf de kindertijd wordt vaak herinnerd. *Dat de warme herinneringen aan onze jeugd zo kostbaar zijn, komt omdat ze ons een kort ogenblik weer een toekomst geven zonder grenzen*, merkt de Beauvoir op. De vreugde van een leven met vele dromen, maar nog zonder grote zorgen, gloeit na.

Is zoveel goeds voorbij, dan heb je er ten miste nog herinneringen aan en kan je nagenieten. Je ziet wel wat je kwijt bent geraakt, maar in plaats van daarover droef te zijn, ben je blij dat je het ooit gehad hebt en het kan herbeleven (de vreugde van te *verdubbelen*), al is het niet materieel (in het echt), dan toch ideëel (in gedachten). Je herinneringen doen je weer voelen dat je leeft, doordat ze een inhoud geven aan het huidig leven waar het doen in het nu of het plannen voor de toekomst nog voor weinig inhoud zorgen. Herinneringen aan wat je gepresteerd hebt of aan de mensen die van jou gehouden hebben, wijzen op jouw waarde als persoon.

Mensen en gezichten die al zestig en zeventig jaar niet meer op aarde zijn, leven in ons voort, zijn

van ons, houden ons gezelschap, kijken ons met levende ogen aan, stelt de Duitse schrijver Hermann Hesse (*1877 – werd 85) in *De kunst van het ouder worden*.

Toch, opnieuw, is herinneringen ophalen wel zo nastrevenswaardig?

Er zijn ook de herinneringen aan slechte zaken, die men wil vergeten. Nalijden brengt geen blijheid. Wie terugkijkt op zijn leven, ziet positieve, maar ook negatieve gebeurtenissen, en soms overwegen de laatste. Niet elk leven ging over rozen, niet elk leven kan geslaagd worden genoemd. Sommige mogelijkheden heb je niet kunnen realiseren, vele dromen zijn niet uitgekomen.

En ook bij een geslaagd leven zijn er meestal toch zaken waarover je spijt hebt. Om een klassiek voorbeeld te geven: velen denken achteraf dat ze te weinig betrokken waren bij het opgroeien van hun kinderen. *Vader was dikwijls, zo dikwijls ver weg / en 't blijft mij hardnekkig kwellen / vadertje komt wel, hij is onderweg / hij zal morgen wel een sprookje vertellen*, zingt Willem Vermandere (*1940), die veel kritiek geeft op de ratrace van de hedendaagse economie, maar zich in het liedje *Waar was ik* afvraagt of hij zijn carrière als artist niet te veel liet voorgaan op de kinderen - of was het een verlangen om de wereld te laten kennismaken met zijn wijsheid om zo de wereld te verbeteren? Hij voegt eraan toe: *Nu zie 'k ze zo zelden, nog slechts af en toe / ongeremd mag ik naar ze verlangen / waar zijn mijn kinders, mijn kinders naartoe / ergens diep in mijn diepste gezangen*. Als de ouder eindelijk als oude mens tijd heeft voor nauwer contact met diens kinderen, hebben zij geen tijd meer. Er is zelden gelegenheid om zaken uit het verleden recht te zetten. En zelfs wat betreft de herinnering aan aangename zaken blijft de tweede vraag: is dat zo gemakkelijk om er blijheid uit te puren?

Ten eerste, niet altijd zijn de herinneringen voldoende scherp. *Het verleden achter me is geen landschap waar ik rustig in wandel om er geleidelijk de kronkelwegen en glooiingen te ontdekken. Naarmate ik er verder in doordring wordt het een ruïneveld. De brokstukken die eruit opduiken zijn meestal kleurloos, verkild, vervormd, hun zin ontgaat me*, schrijft de Beauvoir.

Ten tweede, het is niet het herinneren op zich dat blijheid geeft, het is de houding die je aanneemt tegenover jouw huidige situatie. Het zal meteen duidelijk zijn dat het niet iedereen gegeven is om spijt over het verlies te compenseren met het aangename van de herinnering. Bij velen zal de droefheid dat de positieve zaken weg zijn, de overhand halen. Ze worden nostalgisch: ze zouden terug willen gaan naar het verleden – een droevige onmogelijkheid.

De voorwaarde om blijheid te voelen bij herinneringen, is dat je het oud zijn hebt aanvaard, dat je erkent dat er nog weinig toekomst is voor jou, maar dat ook teruggaan niet mogelijk is, met Epicurus' woorden, dat je doordrongen bent van *het inzicht dat wat gebeurd is, niet ongedaan gemaakt kan worden*. Dat inzicht geeft toch meestal spijt. De aangename herinneringen kunnen blijheid geven, maar het is een melancholische vreugde, een droefblijheid.

Maakt dit gevoel de oude mens tot een aangener persoon?

1.2.6. Winnen oude mensen een aangener karakter?

Sommigen oude mensen zouden een aangener karakter krijgen, milder worden, meer kunnen relativeren, meer met anderen rekening houden.

Toch stelt zich ook hier de vraag of dit altijd wel zo positief is.

Een aangenaam karakter is wenselijk voor de omgeving en komt uiteindelijk ook de betrokkene ten goede. Toch is er ook gevaar.

Dat iemand nooit meer lastig is, omdat die aan niets nog belang hecht, is natuurlijk geen goede zaak. Personen kunnen ook té meegaand worden, kunnen hun eigenheid verliezen. Ze worden te nederig. *Vous le verrez peut-être / Vous le verrez parfois / En pluie et en chagrin / Traverser le présent / En s'excusant déjà / De n'être pas plus loin*, zingt Brel over *Les vieux*.

Soortgelijke kritiek werd geuit door Aristoteles, in zijn *Retorica*, boek 3, *Karakter en leeftijd: Ze denken iets, maar ze weten niets en doen al hun uitspraken onder dit of dat voorbehoud, geen enkele volmondig. Ze zijn kleinzielig doordat het leven ze vernederd heeft: ze begeren niets gewichtigs of bijzonders, alleen levensnoodzaken. Ze koesteren weinig hoop, als gevolg van hun ervaring, maar ook door lafheid*. Francis Bacon (*1561 – werd 65) beaamt (in zijn essay *Over jeugd en ouderdom*): *Mensen op leeftijd maken te veel tegenwerpingen, delibereren te lang, wagen te weinig, geven ongelijk te snel toe en ronden zaken zelden volledig af, maar stellen zich tevreden met een middelmatig succes*.

De belangrijkste bedenking blijft wel dat vaak zich het tegenovergestelde voordoet.

Oud zijn leidt vaak tot een onaangener karakter. Verlies leidt tot frustraties en die worden vaak afgereageerd op de omgeving. Oude mensen worden dan lastig, kribbig, egoïstisch, ondankebaar tegenover wie hen helpt, rancuneus tegenover jongeren. Aristoteles schept in zijn *Retorica* geen fraai beeld van ouderen: *Ze zijn kwaadaardig, achterdochtig en wantrouwig als gevolg van hun ervaringen. Vrijgevig zijn ze niet. Ze houden meer van zichzelf dan juist is. Ze neigen meer tot schaamteloosheid dan tot schaamte. Hun driftbuien zijn heel even heftig, maar zonder kracht. Ook oude mensen voelen medelijden, maar niet om dezelfde dingen als jongeren: bij dezen is het uit menslievendheid, bij ouderen komt het door hun zwakheid; ze denken bij alles dat het ieder ogenblik hunzelf kan overkomen. Vandaar dat ze graag klagen en niet geneigd zijn tot humor en lachen*. Montaigne is al even cassant: *Behalve een dwaze, ziekelijke trots, een vervelende babbelsucht, prikkelbare, nerkse stemmingen, bijgelovigheid en een belachelijke zucht naar bezit dat nergens meer toe dient, zie ik hoe in de ouderdom afgunst, ongerechtigheid en boosaardigheid toenemen. Onze oude dag groeft nog meer rimpels in onze ziel dan in ons gezicht, en er zijn geen of heel weinig zielen die bij het ouder worden niet verzuurd en muf ruiken* (essay *Over het berouw*). Cicero nuanceert: *Zoals niet elke wijn, zo verzuurt ook niet elke persoon door de jaren* (*Over de ouderdom*, xviii, 65).

Waarschijnlijk verandert bij de meeste oude mensen hun karakter niet zoveel. Wie gierig was in zijn jeugd, blijft meestal gierig in zijn ouderdom. Jacob Grimm (*1785 – werd 78) vraagt zich af (in zijn *Rede over de ouderdom*): *Wat kan er dwazer zijn dan voor meer mondvoorraad te zorgen, naarmate de nog af te leggen weg korter is?* Een karakter wordt echter meestal niet beïnvloed door rationele vragen.

Zo wordt ook wie in zijn jeugd niet wijs is, in diens ouderdom meestal niet veel wijzer.

1.2.7. Winnen oude mensen wijsheid?

Het is een wijdverbreide gedachte dat oude mensen, door de vele ervaring, wijsheid winnen. Jonge mensen hebben lichaamskracht, oude mensen geesteskracht. Het is een oude gedachte. Solon, als de oudst bekende Atheense dichter en wetgever, één van de zeven klassieke wijzen

(°tussen 640 en 630 v.o.t. – werd ergens tussen 70 en 80), onderscheidt bij de mens 10 levensperiodes van telkens zeven jaar, en schrijft: *In 't zesde is zijn geestkracht tegen alles opgewassen, / hij denkt er niet meer aan een dwaasheid te begaan. / In 't zevende en achtste, samen veertien jaren, / is alles wat hij denkt en zegt veruit het best.*

Democritus spreekt over *voorzichtigheid* (ook vertaald als *ingetogenheid*): *Kracht en schoonheid zijn de goede dingen van de jeugd, maar voorzichtigheid is de sier van de oude dag* (DK 294).

Vaak wordt deze wijsheid gekoppeld aan het vermogen om raad te geven of om leiding op te nemen. Zo schrijft Cicero: *Niet door kracht, vaart of handigheid worden de grote taken verricht, maar door beleid, gezag en inzicht. Deze drie hoedanigheden raakt een oudere mens niet alleen niet kwijt, meestal maakt de ouderdom ze zelfs nog rijper en sterker* (*Over de ouderdom*, vi, 17).

Schopenhauer formuleert het zo: *Ervaring en geleerdheid zij nu pas echt rijk geworden: men heeft tijd en gelegenheid gehad om de dingen van alle kanten te bekijken en te overdenken, men heeft ze met elkaar vergeleken, hun punten van overeenkomst en hun verbanden ontdekt, zodat men ze nu pas in hun juiste samenhang begrijpt.* Oude mensen hebben ervaring, ze hebben vele dingen gezien en meegemaakt, waaruit ze kunnen leren. Daardoor zouden ze een juist beeld hebben van de wereld, en als gevolg daarvan, betere beslissingen kunnen nemen. Ze zouden dingen meer kunnen relativiseren, minder vlug in paniek slaan. Sommige van de hierboven besproken voordelen, zoals rust, intensiteit van genot of meegaandheid, kunnen beschouwd worden als een vorm van wijsheid. Opnieuw, wordt er veel gewonnen met die mogelijke wijsheid?

De verworven wijsheid zal op een ogenblik nog weinig toenemen en zal weer verdwijnen. Solon vervolgt zijn overzicht van de levensperiodes als volgt: *In 't negende zijn woord en wijsheid nog gedegen, / maar blijken toch niet langer onverbeterlijk.* Aftakeling en verlieservaringen kunnen de wijsheid in de war brengen.

De verworven wijsheid brengt ook niet altijd vreugde, zeker niet op de gebieden waar een individu sterk afhankelijk is van anderen. Wie wijs is, maar ziet hoe onwijs de anderen zijn, wordt niet blij. *Ontgoochelend is vooral de vaststelling dat inzichten die zich met heldere evidentie opdringen, toch zo moeilijk tot algemene aanvaarding aanleiding geven. De Prediker had het wel goed gezien toen hij zei: “in veel wijsheid is veel verdriet”,* schrijft Etienne Vermeersch (°1934 - werd 84) in *De ogen van de panda* (paragraaf 2.45), misschien wel het wijste filosofisch boek dat de afgelopen decennia in Vlaanderen is verschenen (want het bevat de dringendste wijsheid voor dit ogenblik – zie punt 3.2.1.2.).

De verworven wijsheid roept vaak zelfs weerstand en vijandschap op. Wijze mensen worden niet altijd geëerd, soms worden ze belachelijk gemaakt, lastiggevalen, verbannen of gedood. Anaxagoras (°omstreeks 500 v.o.t. – werd ongeveer 70) vluchtte in ballingschap, Socrates werd veroordeeld tot de gifbeker op zijn 70^e. Galilei (°1564 - werd 78) kreeg huisarrest op zijn 69^e, Giordano Bruno (°1548 – werd 52) werd verbrand op de Campo dei Fiori in Rome. Vandaag worden wijze boodschappen op het internet bekampt door fake news of door (doods)bedreigingen in de echokamers van de sociale media, en nog meer, ze geraken ondergesneeuwd door de lawines aan banaliteiten.

En de wijsheid kan soms minder wijs zijn dan ze lijkt, zoals hierboven al werd opgemerkt, als ze haar raadgeving te ver doordrijft, als ze teveel rust van begeerten aanbeveelt, als ze leidt tot een te meegaand karakter, als ze teveel nederigheid meebrengt.

Tenslotte, wijsheid komt vaak te laat. *Van ervaring leert men altijd, dat geef ik toe, maar wij hebben er alleen maar iets aan voor de tijd die nog voor ons ligt. Als we op het punt staan te sterven, is het dan nog het juiste moment om te leren hoe we hadden moeten leven?* vraagt

Rousseau zich af in zijn *Overpeinzingen van een eenzame wandelaar* (*Derde wandeling: ik word oud en leer nog steeds*).

Maar toch: het zijn reële nadelen van wijsheid, maar ze wegen niet op tegen het voordeel van wijsheid. Wijsheid is de noodzakelijke weg naar een goed leven en samenleven. Wijsheid is het meest wenselijke voor wie gelukkig wil zijn, of die oud is of jong.

Echter, opnieuw: de belangrijkste vraag is of oude mensen wel wijzer worden.

Het is altijd goed eerst de nederigste denkers te lezen, om de gevaarlijke hoogmoed neer te halen.

François de La Rochefoucauld (°1613 – werd 66), de grote cynicus uit het begin van de moderne tijd, stelt: *De dwaasheid achtervolgt ons in alle fasen van het leven. Als iemand wijs schijnt te zijn, dan is dat uitsluitend omdat zijn dwaasheden aangepast zijn aan zijn leeftijd en zijn situatie* (maxime 207). Nog sterker: *Oude mensen geven graag goede raad, om zich te troosten over het feit dat ze niet meer in staat zijn het slechte voorbeeld te geven* (maxime 93). Zelfs de grootste cynicus weet echter dat we ons toch weer wat van de grond kunnen en moeten opheffen. de La Rochefoucauld nuanceert zelf: *Door oud te worden, wordt men dwazer en wijzer* (maxime 210). In elk geval is duidelijk: oud zijn is niet automatisch wijs zijn.

Vooraf in onze tijd van snelle veranderingen speelt ervaring steeds minder een rol, vooral op technologisch en professioneel vlak, maar ook op maatschappelijk vlak. De ontwikkelingen gaan zo vlug dat opgedane ervaring haar betekenis verliest en geen verschil meer uitmaakt.

Fundamenteel en van toepassing op alle tijden is dat ervaring wel grondstof en gelegenheid geeft om wijsheid te vergaren, maar dat de ervaring op zich niet voldoende is om tot wijsheid te komen. Wijs zijn is een ingesteldheid die losstaat van de leeftijd.

Wijsheid vraagt kennis, verworven door ervaring of door studie, en wie dus meer weet, hetzij door diens gevorderde leeftijd, hetzij door diens studie-ijver, kan tot meer wijsheid komen. Het feit dat je meer weet, leidt echter niet automatisch tot de wijsheid. Wijsheid bereik je pas als je uit het verleden (jouw ervaring) en uit jouw kennis lessen trekt voor de toekomst. Wijsheid is een kwestie van kritische analyse van de wereld, van zelf nadenken over wat je te weten bent gekomen over de wereld.

De meeste mensen denken en doen, gedurende hun hele leven, gewoon wat de meerderheid denkt en doet, en dat is meestal wat de autoriteiten (de leiders, de elite, de klassieke media) aan de meerderheid oplegt om te denken en te doen. Wijs worden (anders gezegd, filosoferen) betekent het standpunt van de meerderheid en van de autoriteiten in vraag stellen, ook al lijkt dat standpunt nog zo evident. Wijs zijn is zelf nadenken, dat is argumenten zoeken, voor (pro) de algemene denk- en doenbeelden, maar evenzeer ertegen (contra) en dan de pro's afwegen tegen de contra's om tot een passende (meestal genuanceerde) conclusie te komen. Wie dit niet doet als die jong is, zal dit waarschijnlijk ook niet doen als die oud is (er kunnen natuurlijk altijd zaken gebeuren waardoor iemand toch tot een kritische houding komt of de ervaring kan ons leren dat wijsheid loont – de kans om wijs te zijn stijgt lichtjes met de leeftijd). Wie dit wel doet als die jong is en blijft doen als die oud is, zal als oudere (als ervarene) meer kennis hebben om tot de juiste conclusies te komen en kan dus nog wat wijzer worden dan die al was als jongere. Meestal zullen onze denkbeelden echter niet zoveel veranderen. Mee willen zijn met de nieuwste trends, is geen wijsheid. *We zijn tientallen jaren bezig geweest met onze intellectuele, culturele en politieke ontwikkeling en hoeven ons niet door elke nieuwe intellectuele of culturele modegril weer een andere kant uit te laten sturen,* schrijft de Amerikaanse filosoof

Sandra Bartky (*1935 – werd 81) in *Unplanned Obsolescence: Some Reflections on Aging*.

De meeste oude mensen blijven de meerderheid en de autoriteiten volgen en weigeren te luisteren naar wijzen. In ons tijdperk van onvoorstelbare verdwazing zijn bijna alle oude mensen even dwaas als de jonge. Ze negeren daarbij de wijsheid die ze vaak onbewust toch verworven hebben door hun ervaringen. Wie bijvoorbeeld niet meer meekan met de doldraaiende snelheid van onze tijd, heeft aanleiding om die snelheidsdwaasheid in vraag te stellen en zal dat meestal ook doen, maar het blijft bijna steeds onbewust, of als het toch bewust wordt, zal men er niets mee doen. Velen verwerven wel wijze inzichten en willen die toepassen, maar ze slagen daar niet in omdat hun wilskracht niet sterk genoeg is, of omdat ze worden tegengewerkt en te weinig moed hebben daar tegen in te gaan – wijs zijn is niet voldoende om wijs te handelen. Toch ligt juist op vlak van wijsheid een grote mogelijkheid om zinvol oud te zijn – het zal de conclusie zijn van deze brochure over bescheiden, dus droefblij, oud zijn (zie punt 3.2.).

Compenseert de blijheid van winst de droefheid van het verlies?

De bovenstaande besprekingen maken duidelijk dat de winst door oud te zijn beperkt blijft en zeker achterblijft bij het verlies.

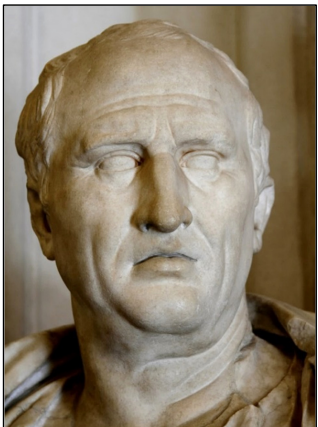
Ten eerste is de waarde van de gewonnen zaken meestal beperkt of bediscussieerbaar.

Ten tweede treden de te winnen zaken soms op, maar soms ook niet. Het zijn slechts mogelijkheden, zaken die we moeten winnen door een strijd, terwijl het verlies van zaken zich grotendeels onvermijdelijk opdringt, ons overkomt zonder dat we er veel kunnen tegen doen.

We moeten deze nederige waarheid aanvaarden: oud zijn heeft meer negatieve kanten dan positieve kanten, en het overwicht van de negatieve kanten neemt steeds sneller toe als de leeftijd toeneemt. Dit betekent natuurlijk niet dat we de te winnen zaken moeten negeren.

Vanuit nederigheid moeten we komen tot een bescheiden houding om als oude mens goed te leven.

Twee filosofen die niet bescheiden (genoeg) zijn

Cicero (*106 v.o.t. – werd 63)

Martha Nussbaum in 2017 (*1947)

2. Bescheiden goedleven als oude mens

Hoe moeten we reageren op het oud zijn?

In principe is de gepaste reactie (de reactie die ons het best doet leven, ons het grootste geluk bezorgt, onze strevingen maximaal realiseert) dezelfde als de gepaste reactie op elke vorm van verlies, hoewel het feit dat bij oude mensen er voortdurend steeds sneller verlies is, noodzaakt om andere accenten te leggen.

Het basisinzicht om goed te leven werd reeds verwoord door Epicurus: *Wij dienen ons in te prenten dat de toekomst niet geheel in onze macht ligt, noch geheel buiten onze macht. Dan zullen we er niet absoluut op rekenen als op iets dat zeker het geval zal zijn, maar er ook niet aan wanhopen als aan iets dat zeker niet het geval zal zijn* (brief aan Menoikeus, 127).

In zover de dingen in onze macht liggen, moeten we het verlies voorkomen en, als het toch optreedt, het verlies weer ongedaan maken of toch verhelpen. In zover de dingen buiten onze macht liggen, moeten we verlies aanvaarden en de impact ervan op ons geluk beperken door de juiste ideële instelling.

We kunnen dit alles pas als we duidelijk beseffen dat we oud zijn en dus één van deze strategieën moeten toepassen. In de eerste plaats moeten we daarom de hoogmoed bestrijden van al wie weigert oud te zijn.

2.1. Oud zijn aanvaarden

Een van de gevaarlijkste vormen van hoogmoed is het wensdenken. Men wil de werkelijkheid niet zien zoals zij is, maar zoals men ze graag zou hebben. Wie echter handelt op basis van dromen i.p.v. op basis van de waarheid, loopt groot gevaar.

De waarheid is eenvoudig: wie oud is, is oud. Je mag desnoods als oude mens wensen dat je nog jong zou zijn (en droevig zijn omdat het niet zo is), maar niet jouw handelen en beleven van jouw bestaan baseren op het waanidee dat je nog niet oud bent.

De eerste voorwaarde is om te beseffen dat je oud bent geworden. Dat is niet zo eenvoudig.

2.1.1. Oud zijn opmerken bij jezelf

Etienne Vermeersch vertelt in zijn laatste interview (te zien en te lezen op www.vrt.be/vrtnws, 27/01/2019) dat hij schrikt als de toenmalige koning Albert in de krant hoogbejaard wordt genoemd: *die is jonger dan ik en ik voel me niet eens een bejaarde*. Cicero zou niet verwonderd zijn over deze reactie: *Wie in zijn leven steeds met werk van geestelijke aard bezig is, heeft niet eens in de gaten wanneer het uur van de levensavond naderbij is geslopen* (Over de ouderdom, XI, 38). Het overkomt echter niet enkel intellectuelen. De meesten zijn verwonderd als voor de eerste keer een jongere op de bus opstaat en hen diens zitplaats aanbiedt: de jongere heeft hen gezien als een oude mens, terwijl ze dat van zichzelf nog niet beseffen. Gebruik makend van het

jargon van de Franse existentialistische filosoof Jean-Paul Sartre (°1905 – werd 74) rekent de Beauvoir de ouderdom tot de categorie van de *niet-realiseerbaren* (*mijn zijn op afstand dat mijn keuzen beperkt en hun keerzijde vormt, de objectieve situatie van mijn leven die mij echter ontgaat*): *de ouderdom staat buiten mijn leven en ik kan er nooit een volledige, innerlijke ervaring van hebben*. Ook onze nauwe kennissen zien geen oud gezicht, maar gewoonweg ons gezicht: *de identiteit is sterker dan de veranderingen*.

Onze persoonlijkheid is voor onszelf steeds een mengeling van wie we nu zijn en wie we allemaal ooit geweest zijn. We blijven voor altijd voor een stukje het kind en de jonge mens die we ooit waren. Enkel de buitenstaander ziet ons objectief, ziet wie we nu zijn: een oude mens. Onze cultuur, al enkele eeuwen gebaseerd op het technowetenschapsgeloof, spoort ons ook niet aan om vlug te beseffen dat we oud zijn en roept zelfs op tot een weigering van dit feit.

2.1.2. Weigeren om oud te zijn

Occasionele weigering vroeger

De weigering om het oud zijn te aanvaarden is millennia oud.

Je bent niet oud zolang je op een jongen in zijn bloei verliefd wordt en naar zijn dijen en zijn zachte mond verlangt, schrijft Solon. Het klopt niet: je kan natuurlijk op elke leeftijd verliefd worden op een jongeling, maar dat neemt niet jouw ouderdom weg als je oud bent. De Griekse dichter Ibycus, min of meer tijdgenoot van Solon (6^e eeuw v.o.t.), zag het veel realistischer: *Opnieuw werpt Eros mij onder zijn blauwige wimpers smeltende blikken toe en drijft mij met velerlei verlokkingen in de onontwarbare netten van de liefde. Ik, ik sidder voor zijn komst als een draver die oud en afgejakkerd weer de arena in moet*.

Velen koesteren de wens om het oud zijn af te schaffen. Steeds hebben sommigen de eeuwige jeugd nagestreefd en die aan anderen beloofd, door magische en religieuze praktijken. De Griekse geschiedschrijver Herodotus (5e eeuw v.o.t.) lokaliseert de *Bron van jeugd* in Ethiopië, de protestantse kunstenaar Lucas Cranach de oudere schildert er één in 1546. Katholieken kunnen bidden tot de heilige Joachim en Anna, de grootouders van Jezus van Nazareth, die hun dochter Maria op late leeftijd kregen. Internet maakt bidden overbodig: Edelsteentjes.nl levert een vuuragaat-mexico voor de eeuwige jeugd voor slechts € 6,25.

In elke cultuur zijn er personen die hun oud zijn ontkennen, maar het lijkt er wel op dat de meeste culturen als geheel het oud zijn aanvaarden – onze moderne cultuur echter niet. Nooit is de neiging om het oud zijn te ontkennen zo sterk geweest als in de moderne cultuur.

Weigering door de eerste moderne filosofen

Wanneer Francis Bacon, de eerste filosoof die ten volle de mogelijkheden besepte van een nieuwe natuurfilosofische methode (zijn *novum organum*, vooruitlopend op de experimentele methode van de exacte natuurwetenschappen), achteraan in zijn utopie *Nieuw Atlantis* (1627) een lijst opneemt van *Wonderlijke werken der natuur voor menselijk gebruik*, dan stelt hij op de eerste plaats *de verlenging van leven* en op de tweede plaats *het herstel van de jeugd tot op zekere hoogte*. Nummer 3, 4, 5 en 6 zijn: *de vertraging van het oud worden, de genezing van ongeneeslijk geachte ziekten, de verzachting van pijn, gemakkelijkere en minder weezinwekkende ontlasting*.

Wanneer René Descartes (°1596 – werd 53) pleit om de middeleeuwse speculatieve filosofie te vervangen door de moderne natuurfilosofie, omdat we zo *meesters en bezitters van de natuur* kunnen worden, merkt hij op dat we onze kennis niet alleen moeten gebruiken voor werktuigen om te voorzien in ons levensonderhoud, maar vooral *om de gezondheid te bewaren, om zich te ontdoen van een oneindigheid aan ziektes en misschien ook zelfs van de verzwakking als gevolg van de ouderdom* (deel 6 van zijn *Discours de la méthode*, 1637).

Wanneer de Franse vooruitgangsfilosof Condorcet (°1743 - stierf op zijn 50e tijdens de Franse Revolutie in gevangenschap, allicht door zelfmoord) in zijn *Schets van een historisch overzicht van de vooruitgang van de menselijke geest* de toekomst schetst, neemt hij nog wel een *vernietiging van de levenskrachten aan*, maar deze zal *steeds trager en trager* verlopen, zodat *we moeten geloven dat de gemiddelde duur van het menselijk leven moet groeien zonder ophouden*.

Er werd wel wat resultaat geboekt, maar de strijd tegen oud zijn werd niet gewonnen. De intentie is echter gebleven. We blijven geloven dat de technowetenschap ooit alles zal kunnen realiseren, als we lang genoeg wachten. Ondertussen proberen we het oud zijn alvast ideëel (in gedachten) te overwinnen: we ontkennen het oud zijn, we weigeren dit feit onder ogen te zien.

Weigering van babyboomer Martha Nussbaum

Net als bijna iedereen ontkennen de meeste hedendaagse denkers het oud zijn. Een jammerlijk voorbeeld is Martha Nussbaum (jammerlijk omdat zij ook goede inzichten heeft – zie bv. p. 47). Nussbaum noemt de Beauvoirs boek *De ouderdom* één van de *meest onzinnige beroemde filosofische werken die ik ooit ben tegengekomen*, of nog, *een leugenachtig boek*. Nussbaums toon is ronduit bitsig: *Ik zou graag willen weten waarom ik een Franse filosofe van zeven jaar jonger als ik nu ben (69) zou toestaan om mij te vertellen wat de betekenis is van mijn leven als filosoof in de éénnentwintigste eeuw. Ik herken mijn eigen ervaring totaal niet, noch die van mijn vrienden van gelijkaardige leeftijd. Er is altijd een grote variatie geweest. de Beauvoirs karakterisering komen al te nauw overeen met veel voorkomende vernederende sociale stereotypen, en ondertussen, met voldoende ouder wordende mensen die deze stereotypen in twijfel trekken, beginnen we die stereotypen te zien voor wat ze zijn. Babyboomers hebben eenvoudigweg geweigerd om beschreven te worden aan de hand van ficties van gisteren*.

de Beauvoir heeft variatie echter nooit ontkend, integendeel (zoals reeds geciteerd p. 16): *Ook nu nog is een mijnwerker met 50 versleten, terwijl veel bevoorrechten met 80 nog heel vitaal zijn*. Nussbaum vermeldt (zonder dit citaat van de Beauvoir aan te halen) wel de kritiek dat zij bevoorrecht zou zijn, dat *Martha en een paar anderen de uitzonderingen zijn*, maar antwoordt: *Excuseer me, maar ik verwerp dit volledig. De meeste mensen van mijn leeftijd die ik ken, zijn energiek en bezig met boeiende levensactiviteiten, van mijn soort of niet*. Nussbaum zakt hier sterk onder het minimum academisch niveau: welke waarde heeft een bedenking over de mensen die zij kent? Een filosoof (dat is iemand die zich bij uitspraken laat leiden door de ratio, niet door emoties zoals kwaadheid) moet ook rekening houden met mensen die zij of hij niet kent.

Er zijn uiteraard sociale veranderingen sinds de publicatie van de Beauvoirs werk, en er blijven stereotypen, maar vele kenmerken van oud zijn kan je niet zomaar wegzetten als *ficties van gisteren*. De bitse, ronduit vijandige toon van Nussbaum doet vermoeden dat haar kritiek een afweerreactie is tegen de soms bittere (maar meestal juiste) waarheden die de Beauvoir naar voor haalt (voor wie vertrouwd is met het psychoanalytisch jargon, dat Nussbaum zelf vaak hanteert: Nussbaum vertoont *weerstand* tegen de “therapeutische” inzichten van de Beauvoir,

die een *verdringing* naar boven wil halen). Nussbaum geeft zelf aan dat ze behoort tot de babyboomers (mensen geboren kort na WO II, de eerste generatie die door de Grote Versnelling een steeds stijgende welvaart meemaakte) die niet enkel vernederende stereotypen willen bestrijden, maar ook arrogant (hoogmoedig) als verweerde kinderen niet willen erkennen dat ze ondertussen oud zijn. *In de babyboomer meldt zich een generatie die wil blijven, een generatie die, in tegenstelling tot generaties vóór haar, van geen wijken weet en hardnekkig weigert plaats te maken voor andere. Fysiek blijft ze plaats innemen door haar lange levensduur, maar ook geestelijk wil zij ertoe blijven doen: de ouderdom zou ze het liefst afschaffen. De naoorlogse protestgeneratie heeft zich niet alleen in een revolte tegen haar ouders aan de traditie onttrokken, maar haar kinderen geen andere waardehorizon mee kunnen geven dan haar eigen zelfontplooiingsindividualisme. De idee dat een generatie een schakel is in de keten van de voortgaande geschiedenis, is wezensvreemd aan de babyboomer*, schrijft de Nederlandse ethicus en theoloog Frits de Lange (°1955) in *De laatste generatie - babyboomers en de horizontale samenleving*.

Dat Nussbaum het oud zijn niet wil aanvaarden, blijkt overigens ook uit de titel van haar boek, *Bedachtzaam oud worden* [Aging thoughtfully]. Nussbaum merkt scherpzinnig op dat de Beauvoirs boek *La Vieillesse* in het Engels *misleidend vertaald werd als 'The Coming of Age'* [Ouder worden], *terwijl de titel in feite betekent 'Old age'* [De ouderdom]. Dat is wat Nussbaum verwijt aan de Beauvoir: de Franse filosofe het heeft over oud zijn (en dus mag haar boek niet de titel krijgen van “oud worden”). Nussbaum wil het uitdrukkelijk niet hebben over oud zijn, maar wel over oud wórdén. Juist uit deze laatste term blijkt het sterkst de hardnekkige hedendaagse (naoorlogse) drang om het oud zijn te ontkennen.

Weigering met woorden

Bijna iedereen spreekt over ouder wórdén, maar dit is een inadequaat begrip voor het onderwerp waarover het hier gaat: oud zijn. Ouder worden doet iedereen (en alles) op elk tijdstip van het bestaan. De peuter wordt ouder en wordt op een bepaald ogenblik kleuter, de adolescent wordt ouder en wordt volwassene, de volwassene wordt ouder en wordt op een bepaald moment een oude mens.

Bijna iedereen spreekt over *ouderen* (of gebruikt de Latijnse vertaling, *senioren*, om het woord oud helemaal niet te moeten horen), maar dit is een inadequaat begrip voor het onderwerp waarover het hier gaat: ouden, dat wil zeggen, oude mensen. Iedereen is wel ouder dan iemand anders. Het zoontje van zes is ouder dan zijn zusje van vier. Wie het woord oud helemaal niet wil gebruiken voor oude mensen, heeft het over mensen van de derde leeftijd of over bejaarden.

Wat men suggereert, is dat je altijd wel ouder wordt (en jaren verkrijgt), maar dat je nooit oud zal zijn. Nog duidelijker is de weigering bij het begrip “ouden van dagen”, wat immers suggereert: je wordt wel oud van dagen, wat wil zeggen dat je een hoge leeftijd bereikt, maar je wordt niet oud van lichaam, of oud van geest, of oud van sociale status, of oud bij het zingeven, of oud bij het nastreven van zekerheid. Ouden van dagen worden verondersteld eeuwig jong te blijven op al die gebieden en daartoe de nodige daden te stellen.

Weigering met daden

Een zeer veel voorkomende manier om het oud zijn te weigeren is de poging om er zo lang mogelijk jeugdig uit te zien, om lichamelijk niet oud te lijken. Dit streven is enorm toegenomen,

omdat in onze huidige cultuur sociale verbanden opgelost zijn ten voordele van het individualisme, waardoor we dus niet langer erkenning (anderen die ons waardevol vinden) kunnen krijgen door onze plaats in een groep waarin iedereen ons kent, maar enkel door een “waardevol” lichaam (volgens de modenormen van het moment) te tonen aan mensen die ons niet kennen, maar enkel zien (zoals Paul Verhaeghe, °1955, analyseert in zijn boek *Identiteit*).

Je grijze haren verven is al lang niet voldoende meer. Moeders willen zo slank blijven als hun dochter en slaan aan het diëten, vaders willen met hun zonen de Mont Ventoux beklimmen en geraken verslaafd aan de fitness. De medische wereld wil niet langer enkel genezen, maar ook verfraaien. Er zijn wachtlijsten voor een bezoek aan de tandarts, want die vult niet meer zozeer gaatjes, maar zorgt een perfect, volkomen wit gebit, alsof de tijd er geen invloed heeft op gehad. Schoonheidsdokters spuiten botox in: *Botulinetoxine, een van de dodelijkste giften op aarde. Jullie spuiten er verkrampte spiertjes mee plat om de herinnering aan de eindigheid weg te poetsen. Met die rimpels poetsen jullie ook je eigen verleden weg, jullie venster op jullie zelf, jullie eigen geschiedenis, jullie karakter. De rimpels die jullie met jullie kinderen kregen, ze verdwijnen. Jullie wissen jullie eigenheid in voor een gestandaardiseerd gezicht dat jullie objectief, rationeel en emotioneel aankijkt in de spiegel*, waarschuwen filosoof Walter Breukers en kunstenaar Jaap Godrie in hun boek *Verslaafd aan oneindigheid - geschiedenis van het gevaarlijkste idee ooit*. Lukt het niet met het lijf zelf, dan maar met de aankleding en versiering. Het tijdsbestek waarin oude mensen de mode van de jongeren overnemen, wordt steeds korter.

Niet enkel het lichaam, maar ook het gedrag en de gewoonten van de jeugd zijn de norm voor volwassen én oude mensen geworden. De jongeren voelen dit als een aanslag op hun eigenheid en proberen de volwassenen en oude mensen steeds voor te blijven met vernieuwing. Een mooi voorbeeld is de steeds snellere afwisseling van sociale media. Nu TikTok ontdekt is door twintigers en nog ouderen, verhuizen de tieners en min-tieners massaal naar het nieuwste “hot” of “cool” medium, waarvan de volwassenen de naam nog niet kennen.

Pijnlijk wordt het als oude mensen geen hulp willen vragen. Ze weigeren te aanvaarden dat ze sommige zaken niet meer kunnen en blijven het maar proberen of ze blokkeren en stoppen elke activiteit, met als gevolg frustratie voor henzelf en last voor anderen. Zo is het aangeraden om zo lang mogelijk zelfstandig te blijven wonen, maar er komt een tijd dat dit, zelfs met hulp, geen redelijke optie meer is. Dan is het tijd om van woongelegenheid te veranderen, hoe moeilijk dat ook is. Toch is dat de opdracht: je levenswijze aanpassen aan jouw leeftijd.

2.1.3. Oud zijn aanvaarden is je levenswijze veranderen

Het oud zijn aanvaarden betekent dat je jouw manier van leven (doen, voelen, denken) wijzigt als jouw leeftijd daarom vraagt. Je past jouw uiterlijk en innerlijk gedrag aan in functie van de (soms positief, maar meestal negatief) veranderende mogelijkheden.

Ontwaar het naderen der jaren en denk niet dezelfde dingen nog steeds te kunnen doen, want de leeftijd kan men niet tarten, schrijft Francis Bacon in zijn essay *Over gezondheid*.

De Romeinse dichter Horatius (°65 v.o.t. – werd 56) trekt zijn conclusies op liefdesvlak: *Venus, bind je de strijd weer aan die reeds lang was gestaakt? Spaar me, o spaar me toch. Ik raak geen vrouw en geen knaap meer aan, ik ben niet meer naïef en hoop niet op liefdesgeluk* (Oden, IV, 2). Montaigne geeft een paar mooie voorbeelden, maar toont daarbij ook hoe dit niet altijd eenvoudig is.

In zijn essay *Over de ervaring* schrijft Montaigne, wiens voornaamste kwaal nierstenen waren: *tegenwoordig wordt zelfs door de geringste beweging zuiver bloed uit mijn nieren geperst. Toch weerhoudt dit mij er niet van om me te bewegen en om driest en met een jeugdig elan achter mijn honden aan te galopperen.* Enkele bladzijden verder merkt hij echter op: *Ik heb besloten niet meer hard te lopen, ik vind het al mooi genoeg mijzelf voort te slepen.* En wat de arena van de liefde betreft, die betreedt hij niet meer, eenvoudig omdat het niet meer lukt: *“Tegenwoordig staan mijn krachten mij niet meer toe in de regen te wachten vóór de deur van een schoonheid”* (citaat van Horatius, *Oden*, III, 10, 19-20).

Oud zijn aanvaarden is afscheid nemen, stelt Montaigne: *tegenwoordig reikt mijn langstlopend project nog geen jaar ver, ik denk alleen nog maar aan het afbouwen van de dingen, ik laat elke hoop op nieuwe ondernemingen varen, neem voorgoed afscheid van de plaatsen die ik verlaat en maak mij dagelijks meer los van wat ik bezit.* Hij herhaalt de hierin vervatte boodschap in zijn essay *Filosoferen is leren hoe je moet sterven: Maak geen plannen waar je zo’n lange adem voor nodig hebt, althans maak ze niet met zo’n vurige inzet dat je ze voltooid wil zien.*

Deze boodschap is een voorbeeld van bescheidenheid: wees niet zo hoogmoedig te denken dat je als oude mens nog langademige plannen zal kunnen voltooien, maar wees tegelijk niet zo nederig om helemaal geen plannen meer te maken. Montaigne vervolgt (allicht nog iets te hoogmoedig): *De mens is geboren om werkzaam te zijn: “Laat de dood mij verrassen terwijl ik midden in het werk zit”* (citaat van Ovidius, *Minnezangen*, II, 10, 36). *Ik wil dat wij bezig zijn en onze taken in het leven zo lang mogelijk blijven doen en dat de dood mij aantreft terwijl ik kool plant, zonder mij om hem te bekommeren en nog minder om het feit dat mijn plantjes nog niet staan.*

In elk geval, pas wie eerst het oud zijn aanvaardt, kan tot een bescheiden houding komen om te kijken wat die niet meer kan doen en wat nog wel, en kan zo het goedleven behouden, aangepast aan het oud zijn. De vraag is hoe deze bescheidenheid concreet gerealiseerd kan worden.

2.2. Behouden van goedleven als oude mens

2.2.1. Verliezen voorkomen en afremmen

We moeten de verliezen van het oud zijn zo lang mogelijk uitstellen, ten minste zolang de prijs daarvoor redelijk blijft.

We hebben daarbij veel in eigen hand. Zo hangt het tempo van (vooral het lichamelijk) oud worden af van een gezonde levensstijl. In zijn laatste interview wordt Etienne Vermeersch gevraagd naar *het geheim van een lang leven*, en geeft hij als tweede geheim: *Ten tweede bega je best geen stommiteiten en stop je best op tijd met roken en te veel drinken, eet je best gevarieerd en gezond, en beweeg je best voldoende.* Wijsheid hoeft niet altijd diepzinnig te zijn. Om financiële problemen te vermijden later, denk je best al bij jouw eerste job aan een pensioenplanning. Als je oud wilt worden met jouw vaste partner, denk je best twee keer na vooraleer ontrouw te worden. Als je later erkend (gerespecteerd) wil worden, denk je er best nu aan om waardevolle activiteiten te ontplooiën.

Hoeveel inspanningen je daarvoor doet en hoeveel plezier je je zelf ontzegt (bv. hoeveel alcohol je niet drinkt, hoeveel je spaart, hoeveel affaires je niet begint) is een eigen keuze. Probleem is natuurlijk dat mensen zelden bewust kiezen en dat bij een rationele keuze de gevolgen op

langere termijn meestal minder gewicht krijgen dan de gevolgen op korte termijn. Berouw komt na de zonde, maar het is te laat de put gedempt als het kalf verdrongen is.

De eerste stelregel voor geluk – in alle levensperiodes – is dat we veel meer moeten denken, veel meer ons verstand moeten gebruiken bij het maken van keuzes. Verstandig zijn is in essentie met al het relevante rekening houden, ook met gevolgen op lange termijn. En omdat we niet weten hoe lang de termijn zal worden (hoe lang we zullen leven), houden we best rekening met de – redelijk gezien – langst mogelijke termijn.

Natuurlijk geeft dat geen garantie. Vele zaken hebben we niet in de hand. Ook wie gezond leeft, kan ziek worden. Wie gespaard heeft, kan zijn spaargeld in rook zien opgaan door inflatie of devaluatie van de munt. Wie trouw blijft, kan zelf bedrogen worden. Vroegere waardevolle activiteiten kunnen vlug vergeten worden of zelfs niet langer als waardevol gezien worden.

Er komen hoe dan ook verliezen – dat is oud zijn. Wat doen we best, als we iets verliezen?

2.2.2. Verliezen technisch verhelpen

Verlies kan vaak opgevangen worden door technische middelen. De mens is vindingrijk en zoekt naar middelen om de ouderdom dragelijk te maken.

Wie moeilijk kan lopen, kan een stok gebruiken. Het raadsel van de Sphinx uit de Oedipusmythe (“de mens is het wezen dat in de avond op 3 poten loopt”) toont hoe oud de uitvinding van de wandelstok is. De bril heeft langer op zich laten wachten. De oudst bekende afbeelding van een bril (een fresco met de dominicaanse filosoof Hugues de Saint-Cher) dateert van 1352. Wanneer de bril juist werd uitgevonden, is onbekend (men vermoedt in de 13^e eeuw). In 1268 schreef de franciscaanse filosoof Roger Bacon (*rond 1214 – werd ongeveer 80) over de optische kenmerken van lenzen. Eeuwen daarvoor klaagde Cicero, de grote optimist m.b.t. de ouderdom, erover dat zijn zicht was verminderd door ouderdom en dat hij geen middel kon vinden om dit te verhelpen. Wat later schreef de filosoof Seneca (*4 v.o.t. – werd 69): *De letters, ook al zijn ze klein en verward, lijken groter en helder wanneer men kijkt door een glazen bol gevuld met water.*

De technische vooruitgang verbetert het lot van oude mensen. Als je zaken vergeet die je moet doen, kan je ze opschrijven, toch als je leeft in een cultuur die een schriftsysteem heeft ontwikkeld (en met als sociale component, dat je hebt mogen leren schrijven). Vooral de geneeskunde heeft de laatste decennia veel gerealiseerd.

In zijn laatste interview herneemt Etienne Vermeersch (wel zonder bronvermelding) als eerste *geheim van een lang leven* de ironische stelling van Bertrand Russell (zie p. 16): *Je moet ten eerste je ouders goed kiezen, zodat je genetische aanleg in de goede richting gaat en je de tegenslag van zware handicaps of bijvoorbeeld jonge diabetes vermijdt.* In tegenstelling tot de Britse filosoof heeft Vermeersch minder genetisch geluk gehad: *Ik heb zelf de handicap van een hoge bloeddruk en hoge cholesterol en ik had dus moeten sterven rond mijn vijftigste-zestigste door een hartaanval of hersenbloeding.* Vermeersch had wel het geluk nu te leven: *Maar door de hedendaagse medicatie is dat probleem in belangrijke mate teruggedrongen en ben ik ouder geworden dan mijn grootvader en grootmoeder. Mijn vader kreeg wel al medicatie, maar zijn oudere broers niet en die stierven nog rond hun vijftigste, zestigste.*

Net zoals het voorkomen en afremmen van verliezen heeft ook het technische verhelpen ervan bijna steeds een prijs. De vraag stelt zich telkens of deze prijs niet te hoog is, individueel of maatschappelijk beschouwd.

Wie vandaag bij ons weetjes is vergeten (wie maar niet kan komen op de titel van de beste film van diens lievelingsacteur), kan het opzoeken via een smartphone. Gegeven de grote milieu-impact van mobiele telefonie (gebruik elektriciteit, vooral om de servers af te koelen, plus de nood aan tientallen zeldzame materialen), gekoppeld aan de vele psychosociale nadelen (zoals verslaving, infantilisering van de persoonlijkheid) is het duidelijk: hier ligt de maatschappelijke prijs te hoog. Al blijft het moeilijk, bepaalde verliezen moeten we eenvoudigweg aanvaarden. Het helpt als we naast de verliezen door oud te zijn ook winsten kunnen realiseren.

2.2.3. Mogelijke winsten realiseren

Oud zijn biedt de mogelijkheid om zaken te winnen, zoals hierboven besproken in punt 1.2. Deze mogelijkheid moet de oude mens, in zover wenselijk, proberen waar te maken. Er werd hierboven telkens ook beklemtoond dat dit niet eenvoudig is, dat het meestal niet vanzelf komt, dat enkel oud zijn niet volstaat. Dat neemt niet weg dat je het kan proberen en dat het vaak ook wel lukt. Vooral het winnen van rust kan het oud zijn aangenaam maken.

2.2.3.1. Winnen van rust

Over het winnen van rust werd hierboven reeds Schopenhauer geciteerd (zie p.19). Hij beklemtoont dat oude mensen het epicuristisch ideaal van *ataraxia* ("gemoedsrust") gemakkelijker in de praktijk kunnen brengen en kunnen komen tot *een bestaan waarvan de werkelijke waarde slechts aan de afwezigheid van pijn en niet aan de aanwezigheid van genot moet afgemeten worden, laat staan aan de aanwezigheid van pracht en praal*. Oude mensen moeten dat ook doen, als ze verstandig willen handelen: *Zoals de eerste helft van ons leven wordt gekenmerkt door een onbevredigd verlangen naar geluk, zo wordt de tweede helft gekenmerkt door een bevreesdheid voor tegenspoed. Want deze tweede levensfase wordt vergezeld door een min of meer duidelijk besef dat alle geluk een hersenschim is, maar dat het lijden daarentegen reëel is. Voortaan wordt dus, althans door de mensen met verstand, meer gestreefd naar het vrij zijn van pijn en naar een toestand van rust dan naar genot*. Zowel rust op vlak van werk als rust op vlak van de strevingen dragen daartoe bij: *Hoe minder prikkeling van de wil, des te minder leed. Beperking van het arbeidsveld berooft de wil van de uiterlijke aanleidingen; beperking van de geest van de innerlijke*.

Dat rust door velen niet als wenselijk wordt beschouwd, ook niet voor oude mensen, is vooral het gevolg van de moderne cultuur die de rusteloosheid tot ideaal heeft verheven. Het is het kapitalistische ideaal van groei (zie verder in punt 3.2), maar ook het existentialistische ideaal van Albert Camus (~1913 – werd 46) om *niet het best te leven maar om het meest te leven* (met als voorbeelden uit *De mythe van Sisyphus*: *Don Juan*, die steeds meer vrouwen wil; de *veroveraar*, die steeds meer gebied wil inlijven, die *zichzelf wil overstijgen*, dit wil zeggen *zich gelijk aan een god voelen*; de *toneelspeler* die met één persoonlijkheid niet tevreden is, maar zoveel mogelijk personen wil zijn). Ook jonge mensen zouden het, om meerdere redenen, beter rustiger aan doen, denkend aan de gedachte van Blaise Pascal *dat alle ellende van de mensen voortkomt uit één zaak, namelijk dat ze niet rustig in een kamer kunnen blijven* (Gedachten, fragment Sellier 168 / Brunschvicg 139 / Lafuma 136). Een bescheiden houding is nodig. Bij te

veel rust komt de realisatie van de strevingen in gevaar, maar te weinig rust leidt tot geforceerde en gevaarlijke situaties.

Rust betekent in elk geval niet per se dat de levensvreugde minder intensief wordt.

2.2.3.2 Winnen van blijheid door kleine dingen

Intensief genieten moet, zeker bij oude mensen, niet "genieten van meer zaken" zijn, maar wel "meer genieten van belangrijke zaken". Door intensiever te genieten winnen ook de kleine dingen aan belang.

Wat je, naast de verloren zaken, wel nog hebt, verdient meer aandacht. Omdat ze er nog zijn, maar er meestal ook niet lang meer zullen zijn, krijgen ze meer waarde.

Hoe lang iemand ook leeft, laat hij genieten van elke dag en bedenken dat er nog donkere dagen genoeg zullen zijn en dat alles wat daarna komt, ijdel is, staat in *De Prediker* (hoofdstuk 11, vers 8), een bijbelboek, maar inhoudelijk een epicuristisch geschrift.

Schopenhauer zegt het zo: *Als men oud is, weet men daarentegen dat er niets te halen valt en geniet men in alle rust van elke naar omstandigheden prettige dag en schept men zelfs genoeg in kleine dingen*.

Horatius dicht: *Waarom drinken wij onder een hoge platan / of deze pijnboom, domweg gelukkig, / met grijze haren geurend naar rozen / en Syrisch parfum, geen glaasje samen, / zolang het kan?* (Oden, II, 11).

Wilhelm Schmid verwijst naar genoegens van natuurbleving, met de opeenvolging der seizoenen: *de bescheiden genoegens worden waardevoller omdat we beseffen dat ze niet meer eindeloos vaak kunnen worden genoten, ook wanneer niet vaststaat wanneer het de laatste keer zal zijn, bijvoorbeeld luisteren naar de melodieuze zang van de merel in het prille voorjaar, pas gemaaid gras ruiken in de zwoele zomeravondlucht, door de dorre herfstbladeren schuifelen, of door de knusse warmte in huis worden omhuld terwijl er buiten dikke sneeuwvlokken vallen* (Gelatenheid – wat we winnen wanneer we ouder worden, hoofdstuk 4).

Ook op seksueel vlak betekent meer rust geen teloorgang. de Beauvoir schrijft: *iemand met verminderde of geheel verdwenen genitale functie is daarom nog niet asexueel. Er bestaat een seksualiteit met bevrediging, maar evengoed een seksualiteit zonder bevrediging en de seksualiteit verdwijnt pas met de dood, zo zegt Sartre ons in zijn "L'être et le néant". Seksualiteit is namelijk veel meer dan een totaal van reflexen die een mozaïek van sensaties en beelden voortbrengen. Zij is een intentionaliteit, beleefd door het lichaam, zich richtend op andere lichamen en verbonden met de totale levensloop. Zij richt zich op de wereld en geeft de wereld een erotische dimensie*. de Beauvoir hanteert nog een te hoogmoedige invulling van het begrip *seksuele bevrediging*. Ook zonder materiële aanwezigheid van een ander lichaam of zonder "jeugdig" functioneren, kan seksuele beleving, of zelfs louter seksuele intentie, (bescheiden) bevredigend zijn. Zoals Sartre beseft, verdwijnt de seksuele beleving uiteindelijk toch, met de dood. Brengt de gedachte dat we zullen sterven, dan rust of onrust?

2.2.3.3. Winnen van rust tegenover de dood

Oude mensen weten en voelen dat hun dood nadert. Dat kan leiden tot onrust of tot berusting. We moeten proberen de rust te vinden van een bescheiden houding tegenover onze sterfelijk-

heid, zoals uitgedrukt in één van de 59 spreuken die Montaigne liet graveren in de houten balken van het plafond in zijn bibliotheek: *Mijn laatste dag noch vrezen, noch wensen*. De spreuk is van de Romeinse dichter Martialis (*omstreeks 40 – werd rond de 65).

Thomas Hobbes beëindigt zijn autobiografie in verzen als volgt: *I've now compleated my eighty fourth year, / And death approaching, prompts me not to fear*.

Wie geen angst heeft om te sterven, kan toch droefheid (spijt) voelen dat diens leven straks eindigt en zo snel voorbijging. Geeft het blijheid om terug te kijken op dat voorbije leven?

2.2.3.4. Winnen van blijheid door herinneringen

Herinneringen ophalen

Bertrand Russell waarschuwt voor *het gevaar te veel in het verleden te leven* en wil het *treuren om die goede ouwe tijd of om vrienden die dood zijn* vervangen door *gedachten die op de toekomst gericht zijn en op de dingen waar iets aan gedaan kan worden*. Hij heeft deels gelijk.

Oude mensen moeten vreugde blijven putten uit de verwachting van vreugdes die hen nog te wachten staan. Die zijn er, denk aan de geboorte van een kleinkind of achterkleinkind, maar ook aan een feest of culturele activiteit die nog gepland zijn, of een doel dat alsnog bereikt wordt.

Het blijft wel een feit dat oude mensen steeds minder toekomst en steeds meer verleden hebben. Oude mensen moeten, meer dan jonge mensen, proberen vreugde te halen uit de herinneringen aan de vreugdes die ze hebben meegemaakt.

Vreugde beleven aan herinneringen vereist een houding die niet denkt “die vreugde hebben we niet langer”, maar wel “gelukkig hebben we die vreugdes mogen meemaken”. Het is de vereiste basishouding om verliezen op de best mogelijke manier te verwerken (zie punt 2.2.4.).

Het lijkt voor de hand te liggen de herinnering aan verdrietige momenten beperkt te houden.

Toch is ook hier bescheidenheid nodig.

Enkel de blij momenten willen herinneren is een niet vol te houden hoogmoed. We moeten (inhoudelijk gezien, chronologisch gezien loopt dit dooreen) beginnen met ons de vele verdrietige momenten te herinneren. Dat biedt de mogelijkheid om sommige fouten alsnog recht te zetten. Dat zal zeker niet altijd lukken. We moeten aanvaarden dat er geen perfect verleden bestaat. Het biedt tevens de mogelijkheid om de negatieve ervaringen te kaderen en te relativiseren, om met het negatieve (gevoelens van spijt, schaamte of schuld) in het reine te komen. Spijt moet erkend worden, zo niet kan het onderhuids woekeren en veel schade aanrichten. Op het fundament van deze erkenning is er plaats voor de herinnering aan de vrolijke momenten, aan het positieve (gevoelens van verdienste, trots, waarde).

Herinneringen delen

Het ophalen van herinneringen krijgt een bijzondere waarde als leeftijdsgenoten hun herinneringen delen, als ze ontdekken hoe vele er gemeenschappelijk zijn, maar ook hoe ze dezelfde feiten soms heel anders hebben beleefd. De herinneringen worden dan genuanceerder en rijker, maar dat is meestal bijzaak: de herinneringen zijn vooral aanleiding om te komen tot verbondenheid, samenzijn, wederzijdse waardering. Dit sluit natuurlijk aan bij het reeds opgemerkte belang van vriendschap.

Misschien nog bevredigender is het kunnen meedelen van herinneringen aan jonge mensen.

Ook dan ontstaat verbondenheid, samenzijn, wederzijdse waardering. De vraag is of jonge mensen bereid zijn te luisteren, zeker in onze tijd waarin iedereen zo druk bezig is om “vooruit te gaan” naar de toekomst en waarin jeugdigheid centraal staat. Bijkomende vraag is of de oude mensen niet te onaangenaam zijn, niet te veel zagen en klagen, soms zelfs niet jaloers zijn op jonge mensen en rancune voelen tegenover hen.

Hebben de oude mensen niet gewoon heimwee naar de tijd van vroeger en denken ze dat het vroeger beter was, omdat ze toen nog alle mogelijkheden hadden (ze nog niets verloren hadden)? Is de kritiek van oude mensen op “de jeugd van tegenwoordig” meestal niet onterecht? Elke generatie zou klagen over de nieuwe generatie, dus zouden we ons van dat geklaag niet te veel moeten aantrekken. Of het eerste klopt is nog niet zeker. Met een paar zorgvuldig gekozen citaten kan je alles bewijzen. De getrokken conclusie is in elk geval te gemakkelijk.

De kritiek van oude mensen betreft niet de jeugd, maar een veranderde tijdsgeest, veranderde waarden, opvattingen en gedragswijzen, die ook invloed hebben op de oude mensen. De oude mensen hebben echter ook nog zaken bewaard uit hun jeugd, vandaar dat de veranderingen minder uitgesproken zijn dan bij de jonge mensen, die de nieuwe tijdsgeest in zuivere vorm uitdrukken (denk bv. aan het veelvuldig gebruik van smartphones). Kritiek op de jeugd van tegenwoordig is bijna altijd kritiek op de tegenwoordige tijd, waaraan ook de oude mensen deelnemen. En steeds, zoals bij elke vorm van kritiek, moeten we die niet afwimpelen met het gezegde “er wordt altijd kritiek gegeven”, maar moeten we ons afvragen of die kritiek niet terecht is. Jonge mensen moeten luisteren naar het geklaag van de oude mensen. Oude mensen kunnen nu en vroeger vergelijken en misschien zijn de veranderingen inderdaad niet ten goede. Misschien verlangen oude mensen naar vroeger, niet enkel omdat ze toen jong waren, maar ook omdat het toen effectief beter was. De jonge mensen moeten beseffen dat oude mensen misschien wel wijs zijn (zie punt 3.2), de oude mensen moeten zich hoeden om een zeur te worden.

2.2.3.5. Winnen van weerstand tegen een onaangenaam karakter

Een karakter is het resultaat van genen en van meegemaakte ervaringen, vooral in de vroegste levensperiode, en vertoont doorgaans een grote stabiliteit. Oude mensen maken door de vele verliezen echter veel mee en doen ervaring op, die milder kan stemmen. Oude mensen kunnen proberen hun levenservaring te gebruiken om hun karakter aangenamer te maken. Maar er is een dringendere opdracht.

Oude mensen moeten er vooral op letten dat ze niet een moeilijker, onaangenamer karakter krijgen, dat ze uit frustratie niet verzuren, dat ze niet de oude mensen worden zoals beschreven door Aristoteles en Montaigne (zie punt 1.2.6.). Om dit te bereiken moeten ze op de juiste manier de verliezen verwerken (zie punt 2.2.4.). Met chagrijn wordt niets gewonnen, integendeel. Chagrijn vertroebelt de wijsheid van oude mensen.

2.2.3.6. Winnen van wijsheid

De mogelijkheid om wijsheid te verwerven stijgt lichtjes door oud te zijn (zoals verduidelijkt in punt 1.2.7.). Ook al heeft wijsheid meerdere nadelen (zie eveneens punt 1.2.7.), toch zouden oude mensen daar maximaal moeten op inzetten, want wijsheid is één van de belangrijkste

zaken om gelukkig te worden, om goed te leven, zeker als je geconfronteerd wordt met verliezen en dus de middelen om goed te leven verminderen.

Een filosofische houding is geen garantie voor geluk, maar toch: wanneer iemand filosofische lessen weet te trekken uit het leven en uit zijn ervaring, wanneer hij overbodig gedoe kan vermijden, door schijn heen kan kijken, onuitgesproken verdriet en diepe angst kan raden, dan levert zo'n houding, hoe divers en tegenstrijdig ook, vele gelukkige jaren op, jaren die werkelijk zijn doorleefd en doordacht in plaats van enkel ondergaan, schrijft de Franse psychiater Claude Olievenstein (*1933 - werd 75) in *De geboorte van de ouderdom*.

De wijsheid moet liefst niet alleen betrekking hebben op de eigen situatie van het oud zijn, maar ook op andere vlakken. Oude mensen moeten hun ervaring gebruiken om wijsheid te verwerven die de gehele samenleving en toekomstige generaties ten goede kan komen (opnieuw: zie punt 3.2.) Het doet hen zinvolheid winnen.

Eén van wijze inzichten betreft de strevingen die speciaal voor oude mensen belangrijk zijn.

2.2.4. Streven naar wat belangrijk is voor een oude mens

Men kan zich afvragen of er strevingen zijn waar de verliezen zich minder vlug voordoen of minder groot zijn. Zijn de verliezen groter en sneller op materieel (lichamelijk) vlak dan op ideëel (geestelijk) vlak? Ideeën op zich zijn in elk geval eeuwig en kunnen in principe onbeperkt gekopieerd worden zonder verlies. Er is wel steeds een materiële drager nodig, die wel steeds onderhevig is aan aftakeling. De voornaamste materiële drager voor de ideeën bij de mens is diens brein. Als het brein aftakelt, kan een kopie van een idee op een andere drager uitkomst bieden. Is het inderdaad gemakkelijker om geestelijk “jong” te blijven dan lichamelijk? En wat met het sociaal vlak en het terrein van de zingeving? Moeten deze strevingen meer aandacht krijgen? Het antwoord is niet onmiddellijk duidelijk. Wel is het eenvoudig een aantal strevingen te vermelden die vaak naar voor worden geschoven als belangrijk voor oude mensen, als passend om het leven voor de oude mens goed te laten zijn.

Drie klassiekers zijn: het behouden van een belangstellingsfeer en bijhorende bezigheden, het koesteren van vriendschappen (wel aan te vullen met alleen leren zijn) en het zich een doel blijven stellen dat zin geeft aan het leven.

2.2.4.1. Ideële streving: belangstelling en bezigheid behouden

Een groot gevaar voor het goedleven, is de verveling, zeker voor oude mensen, omdat in de niet ingevulde tijd de verliezen van het oud zijn zich meer laten voelen.

De ouderdom is van een mensenleven iets als het slotbedrijf van een toneelstuk. We moeten zorgen dat dit niet gaat vervelen, vooral niet als het op een bepaald ogenblik genoeg is geweest, luidt Cicero's slotzin van zijn *Over de ouderdom*.

Schopenhauer, de grote pessimist, is op dit vlak toch te optimistisch: *Ouderen ervaren de tijd altijd te kort, en voor hen vliegen de dagen pijlsnel voorbij. Door deze versnelling in het tempo van de tijd valt dus in latere jaren de verveling meestal weg; en omdat anderzijds ook de hartstochten met alle ellende van dien verstommen, is over het geheel genomen de last des levens in deze fase aanmerkelijk geringer dan tijdens de jeugd, mits de gezondheid intact blijft:*

daarom noemt men de periode die aan het intreden van de zwakte en de gebreken van de ouderdom voorafgaat 'de beste jaren'. Schopenhauer merkt niet op dat het te snel gaan van de tijd aangevoeld wordt als men terugblijkt op het geheel van wat voorbij is, maar dat op één bepaald ogenblik de tijd wel even traag of trager kan verlopen dan vroeger.

Oude mensen moeten proberen belangstelling te behouden voor bepaalde zaken, en op hun terrein van belangstelling proberen om activiteiten blijven uit te voeren. Miss Marple lost haar laatste moordzaak *Nemesis (De wraakgodin)* op als Agatha Christie al 80 is.

Etienne Vermeersch stelt het (in zijn laatste interview) zo: *Het belangrijkste voor je mentale gezondheid is het hebben van doelstellingen. Het is niet zeggen "ik moet een doelstelling hebben", het moet een beetje van binnenuit komen. Je moet zien welke belangstellingsfeer je hebt en zeggen "ik wil op dat vlak iets proberen te realiseren". Als je dat gedaan hebt, moet je daar niet bij stil staan, maar iets nieuws realiseren, en zo altijd verder.* Vermeersch herhaalt hiermee nogmaals Bertrand Russell, die schrijft: *Ik denk dat een geslaagde ouderdom het gemakkelijkst is voor mensen die sterke, niet op de persoon gerichte interesses hebben, waar geschikte activiteiten uit voortvloeien. Dat is volgens mij het recept om jong te blijven: als je een brede, levendige belangstelling hebt en activiteiten ontwikkelt die je in staat stellen nog iets nuttigs te doen, heb je geen reden om aan het louter statistische feit te denken dat je al zoveel jaren hebt geleefd, laat staan dat je denkt aan het feit dat je vermoedelijk nog maar weinig jaren vóór je hebt.*

Het is niet verwonderlijk dat niemand hier meer nadruk op legt dan de Beauvoir, die immers, in navolging van Sartre, de mens definieert als een wezen dat zelf zijn essentie moet scheppen door steeds *projecten* te maken (om zich steeds “vooruit te werpen” in daden) en dus *alleen bestaat door zichzelf vanuit het verleden te transcenderen naar de toekomst. Zomin als de jonge mens heeft de oude mens genoeg aan de rust. Niets willen, niets doen, dat is jezelf veroordelen tot die naargeestige apathie waarin zoveel gepensioneerden wegwijnen. Meer nog dan goede gezondheid is het grote geluk van een oude mens nog doeleinden te zien in zijn wereld.*

Je hebt interesse in geschiedenis en leest nu alle boeken en bekijkt alle documentaires waarvoor je vroeger geen tijd had. Je maakt de reizen waartoe je nooit gekomen bent. Je volgde vroeger een kookcursus en je maakt er (indien nodig, wat minder) werk van om jouw vrienden (nog) meer te vergasten op een exclusieve maaltijd. Je volgt de actualiteit omdat je wil blijven weten hoe de wereld draait. Je geraakt nog moeilijk in een concert- of filmzaal, maar je luistert of kijkt dan thuis naar de kunstwerken. Je begint of gaat verder met te filosoferen, indien niet meer ter wille van de eigen *geestelijke gezondheid* (Epicurus in zijn *Brief aan Menoikeus*), dan vanuit *het gevoel van verwondering* (zoals Plato schrijft in zijn dialoog *Theaetetus*). Of je doet voort of begint met te tuinieren – een klassieke, populaire bezigheid, die ook symbolisch rijk is.

Tuinieren is een rustige bezigheid die geen grote inspanning vraagt, meestal mooie resultaten oplevert en aangenaam is door de band met de natuur. *Groter wordt bij velen de lust tot tuinieren. Het verandert mensen als ze met beide handen in de aarde wroeten. In de tuin doorloopt de tijd een cirkelgang, dat strookt precies met de tijdwaarneming van veel ouder wordende mensen. De aarde vertegenwoordigt de cyclische tijd, waarmee ze zich meer verwant voelen dan met de lineaire tijd van het moderne leven. In de tuin wordt voelbaar dat ook het menselijk leven deel is van de natuur, die weliswaar voor individuele wezens, maar als geheel geen werkelijke eindigheid kent,* schrijft Wilhelm Smid, met de eerder nederige ingesteldheid van een religieuze houding. Beter is het tuinieren te zien als een bescheiden bezigheid: het ligt tussen de nederigheid die zich laat overrompelen door de natuur en de hoogmoed die alle natuur wil vervangen door menselijke kunstwerken. De tuin vormt het juiste midden tussen de

wilde natuur, waarin de mens verloren is, en de stad waarin alle natuur geweerd wordt, waardoor ook daar de mens het leven dreigt te verliezen. Tuinieren is geschikt voor alle levensfasen, maar als bescheiden bezigheid past het zeker bij het oud zijn, waarin de bescheidenheid noodgedwongen moet aanvaard worden, maar ook het gemakkelijkst te verwerven valt, dankzij de ervaring en wijsheid.

Oude filosofen die tuinieren

Als Cicero zijn tekst over de ouderdom schrijft, voegt hij er een traktaat aan toe over de landbouw. Hij leidt dit in met deze woorden van zijn hoofdpersoonage, Cato de Oude: *ik ga nu spreken over de genoegens van wat boeren doen, werk waarvan ik zelf ongelooflijk veel houd. Werken op het land wordt helemaal niet belemmerd door hoge leeftijd. Volgens mij benadert het heel dicht de levenspraktijk van een wijs man* (XV, 51).

Dat Montaigne als bezigheid waarop de dood hem moet aantreffen, kiest voor het planten van kool (zie citaat p. 33), is allicht geen toeval. Na in de stad Bordeaux bestuursfuncties te hebben uitgeoefend, ziet hij als kasteelheer in de Bergerac toe op landelijke bedrijvigheid. Op zijn kasteel, waarvan de toren met bibliotheek nog bezocht kan worden, wordt nu wijn gemaakt.

Ook Voltaire (*1694 – werd 83) wordt (ere)boer op latere leeftijd, wanneer hij op zijn 64^e gaat wonen op een kasteel in Ferney. Hij investeert in de plaatselijke landbouwbedrijvigheid en leidt zijn bezoekers trots rond in de tuin. Daarmee volgt hij het voorbeeld van Candide in de filosofische vertelling *Candide of het optimisme*, door hemzelf geschreven, eveneens op zijn 64^e. Na al hun omzwervingen en desastreuze belevenissen belanden Candide en zijn metgezellen op een boerderijtje in Turkije. De mooie Cunegonde is lelijk geworden, de filosoof Panglos is niet wijzer geworden (hij gelooft nog steeds dat we leven in de beste van alle mogelijke werelden), maar Candide heeft wel een wijs inzicht verworven: we moeten niet streven naar rijkdom op voorvaderlijke kastelen of in El Dorado, maar we moeten rustig leven en we moeten onze tuin bewerken (slotzin).

Jaap Kruithof (*1929 – werd 79) negeerde Voltaires wijsheid: hij liet de tuin rond zijn woning verwilderen, als protest tegen het te sterke, hoogmoedige ingrijpen van de mens in de natuur. Zijn (religieus) ecocentrisme is echter nederigheid die de mens niet past. Nodig is de tuin en de aarde te bewerken, maar met bescheidenheid de grenzen van de natuur te respecteren.

Inspirerend is Peter Singer (*1946), die in zijn boek *Dierenbevrijding* (1975) schrijft: *Ik vond het idee om mijn eigen avondmaal te plukken zo aantrekkelijk dat ik korte tijd nadat ik vegetariër was, de achtertuin begon om te spitten om wat van mijn eigen groenten te verbouwen. Door het vlees van dieren uit mijn maaltijden weg te laten kwam ik in nauwer contact met de planten, de aarde en de seizoenen* (hfst. 4, *Vegetariër worden*). Hij tuiniert nog steeds, een fysieke bezigheid buitenshuis, waardoor hij even kan ontsnappen aan het zittend werk aan het bureau.

Oude mensen worden tegenwoordig wel tot tuinieren en allerlei andere activiteiten aangespoord, maar dan vooral vanuit commerciële doeleinden: de hobby's van de "senioren" brengen veel geld in de lade – dat is natuurlijk niet de goede weg. Wie wil wandelen, hoeft niet per se eerst naar de "avonturiersshop" te gaan.

Er blijft het feit dat oude mensen al veel bezig geweest zijn met de zaken die hun belangstelling wegdragen. Been there, seen that, done that: er is voor velen nog weinig nieuws te ontdekken. Zaken van waarde blijven echter hun waarde behouden. Het moet natuurlijk niet ontkend

worden: het enthousiasme van de jeugd die omvergeblazen wordt door een nieuwe ontdekking, valt nog weinig te verwachten. Dat is één van de verliezen die de oude mens op de juiste wijze moet verwerken. Je kan zeggen "dat is slechts een variatie van iets oud", of je kan vaststellen "hoe ingenieus is er door variatie toch weer iets gedeeltelijk nieuws gecreëerd".

De belangstelling en bijhorende activiteiten zullen hoe dan ook rustiger (moeten én kunnen) zijn. Maar na deze neergaande beweging kan je weer enigszins hoger reiken (en zo bescheiden worden): je kan kunstwerken, maar ook eigen activiteiten zoals wandelen en tuinieren, herbekijken vanuit opgedane ervaring en zo toch nieuwe dimensies ontdekken; jouw gasten hebben nu dieetvoorschriften die jou tot creatieve oplossing dwingen bij de maaltijd; de moderne wereld verandert zo snel dat er toch nog nieuwe inzichten verworven worden.

2.2.4.2. Sociale streving: vrienden behouden én alleen leren zijn

Dat vriendschap één van de centrale elementen is van goedleven, zal bijna niemand betwijfelen. Epicurus maakt er zelfs de kern van: *Van alle middelen tot volledig levensgeluk die de wijsheid ons verschaft, is het verwerven van vriendschap verreweg het belangrijkste* (authentieke leerstelling nr. 27). Het belang van vriendschap vermindert niet voor oude mensen, integendeel. Zoals reeds opgemerkt (in punt 1.1.4.) is vriendschap iets dat lang kan standhouden en een grote steun en vreugde kan zijn als zoveel andere zaken wegvallen.

Als je niet zoveel minnaars meer hebt, ben je tevreden dat je veel vrienden hebt, schrijft de moderne epicurist Saint-Evremond in een brief aan Ninon de l'Enclos (1692). En Goethe (*1749 – werd 82) schrijft, als hij 77 is: *Nu ik het tijdperk van de ouderdom heb betreden, vind ik dat je naast veel ongemakken in deze jaren ook veel plezierigs kunt beleven; want wat kan voor ons waardevoller en aangenamer zijn dan ons erin te verheugen dat mensen die vroeger belangstelling en genegenheid voor ons voelden, die gevoelens al die jaren hebben behouden, gekoesterd, zelfs geïntensiveerd* (brief aan Therese Huber).

Maar, zoals eveneens reeds opgemerkt, ook vriendschappen raken verloren, bijvoorbeeld omdat één of beide vrienden sterk veranderen, vaak als gevolg van frustratie over het oud zijn. Tenslotte sterven ook vrienden.

Het belang van vriendschap kan zo groot zijn voor iemand dat die niet wil verder leven als de innigste vriend of vriendin sterft (in de moderne tijd is dat vaak de seksuele partner als levensgezel of -gezellin). Dit komt meer voor bij oude mensen, die al veel andere dingen hebben verloren. Vele oude mensen, meestal al met verzwakte gezondheid, sterven van verdriet om het verlies van de partner. Soms beslissen oude partners om samen uit het leven te stappen.

De Franse (existentialistische, socialistische en ecologistische) filosoof André Gorz (*1923 – werd 84) schreef een jaar vóór zijn dood *Lettre à D. Histoire d'un amour*, een ode aan zijn vrouw Dorine, die leed aan een aftakelingsziekte. Het boekje begint als volgt: *Je wordt binnenkort 82. Je bent 6 centimeters gekrompen, je weegt slechts 45 kilo en je bent nog steeds mooi, gracieus en begeerlijk. Het is nu 58 jaar dat we samenwonen en ik hou van jou meer dan ooit. De slotzinnen luiden: We zouden beiden niet verder willen leven na de dood van de andere. We hebben vaak tegen elkaar gezegd dat als (hoewel dit niet mogelijk is) we een tweede leven zouden krijgen, we het samen zouden willen doorbrengen. Ze pleegden samen zelfmoord en werden gevonden vredig naast elkaar op bed.*

Natuurlijk is de biologisch bepaalde wil om te leven meestal sterker. Men wil en moet dan

verder leven zonder partner of zonder vrienden. Men moet ook alleen kunnen leven.

De inspanning om vriendschappen te behouden wordt dan ook tegelijkertijd het best aangevuld met inspanningen om alleen te kunnen zijn.

Dit wordt beklemtoond door Schopenhauer: *Zeer terecht zegt Aristoteles: ‘Het geluk behoort diegenen toe die aan zichzelf genoeg hebben’.* Want alle uitwendige bronnen van geluk zijn per definitie hoogst onzeker, riskant, vergankelijk en aan het toeval onderhevig en kunnen daarom gemakkelijk tekortschieten. Dit is zelfs onvermijdelijk, in zoverre men ze immers niet altijd bij de hand kan hebben. Op hoge leeftijd drogen ze zelfs bijna helemaal op, want dan gaat voor ons de liefde verloren, de humor, de reislust, de lust om paard te rijden en raken we ook onze sociale vaardigheden kwijt. Zelfs onze vrienden en familieleden worden ons door de dood ontrukkt. Dan komt het er meer dan ooit op aan wat iemand in zichzelf heeft, want dat zal het langst standhouden (*Bespiegelingen over levenswijsheid*, hoofdstuk 2).

Wie alleen is, kan de focus verleggen van waarde hebben (liefde als graag gezien worden, als krijgen) naar zin hebben (liefde als graag zien, als geven).

2.2.4.3. Streven naar zin: een zingevend doel behouden

Een bijzondere vorm van belangstelling behouden en doelen blijven stellen is om dingen te doen die anderen ten goede komen, dingen die jouw bestaan zinvol maken door bij te dragen aan zaken buiten jou. Hoe meer verliezen er komen op vlak van het krijgen van goede dingen (het vlak van de materiële, seksuele, ideële en sociale strevingen), hoe meer plaats er komt voor het krijgen van zin door het geven van goede dingen, het zich inzetten voor personen of zaken buiten jou.

Niemand drukt het nadrukkelijker uit dan Simone de Beauvoir: *Om te voorkomen dat de ouderdom een lachwekkende parodie wordt op ons voorgaande leven, bestaat maar één mogelijkheid, een doel blijven nastreven dat zin geeft aan ons leven: zich inzetten voor mensen, groepen van mensen, een actie, sociaal, politiek, intellectueel, scheppend werk. Ons leven behoudt zijn waarde, zolang we door liefde, vriendschap, verontwaardiging en medelijden waarde toekennen aan het leven van anderen. Dan houden we redenen om te praten en te doen. Een menselijk leven leiden, zo geëngageerd en zo vol dat we eraan gehecht blijven, ook als alle illusies zijn vervlogen en de levensdrift wat is bekoeld* (uit de *Conclusie* van *De ouderdom*).

De Amerikaanse filosoof Robert Nozick (°1938 – werd 63) gaat in *The Examined Life* nog een stap verder en wijst op de mogelijkheid om zijn leven serieus in de waagschaal te stellen of op te offeren voor iemand anders of voor een hoogstaand, goed doel. De oude mens kan zich richten op het helpen van anderen, op een drastischer en riskanter manier dan een jonger, voorzichtiger iemand zou durven, zoals zieken te helpen met groot risico voor de gezondheid of mensen helpen in gebieden geteisterd door geweld. De gehechtheid aan het eigen leven opgeven is natuurlijk een nederige houding die streeft naar een hoogmoedige zingeving (volledige zelfopoffering).

Vele oude mensen houden het bescheiden en doen aan “gewoon” vrijwilligerswerk, al dan niet via organisaties. Vooral hulp aan de jongeren lijkt zeer zinvol.

Hoe ouder iemand is, hoe meer verleden hij heeft en hoe minder toekomst. Wie zich engageert voor anderen of voor een goede zaak, krijgt echter opnieuw meer toekomst, een toekomst die over de eigen dood heen reikt. Het is niet meer de eigen materiële toekomst, maar een ideële toekomst, de toekomst van de volgende generaties.

Jacob Grimm verduidelijkt met de klassieke metafoor van de tuin: *Welk een goede grond schuilt erin dat grijsaards graag de opmonterende zorg voor tuin en bijenteelt op zich nemen; ze enten en oculeren niet meer voor zichzelf, maar voor de volgende generaties, die pas later kunnen genieten van de schaduwen van de nieuwe aanplant.*

Bertrand Russell maakt een mooie vergelijking tussen het leven en het stromen van een rivier: *Voor een oude man die de menselijke vreugden en het menselijk verdriet heeft gekend, en die bereikt heeft wat in zijn vermogen lag, is de angst voor de dood nogal verachtelijk en oneervol. De beste manier om daaroverheen te komen is – lijkt mij – je belangstelling geleidelijk te verbreden en onpersoonlijker te maken, totdat de muzen van het ego stukje bij beetje terugwijken en je leven steeds meer opgaat in het universele leven. Het individuele mensenbestaan moet zijn als een rivier: eerst smal, tussen nauwe oevers, hartstochtelijk voortsnellend langs keien en water-vallen, geleidelijk wordt de rivier breder, de oevers wijken terug, het water stroomt kalmer, en uiteindelijk stroomt het zonder zichtbare onderbreking uit in zee, waar het zijn individuele pijnloos opgeeft. Wie als hij oud is, zijn leven zo kan bekijken, heeft geen last van doodsangst, omdat de dingen waar hij om geeft, doorgaan en als met het afnemen van de vitaliteit de vermoeidheid toeneemt, is de gedachte aan rust niet onwelkom. Ik zou willen sterven terwijl ik nog aan het werk ben, in de wetenschap dat anderen zullen voortzetten wat ik niet meer doen kan, tevreden bij de gedachte dat al het mogelijke is gedaan.* Er moet opgemerkt worden dat Russell niet pleit voor een boeddhistische houding die vanaf het begin van het leven het ego wil doen terugwijken. De menselijke vreugden en het menselijk verdriet zijn belangrijk, en dus kun-nen jongemannen die reden hebben om bang te zijn dat ze in de strijd zullen sneuvelen, terecht verbitterd zijn bij de gedachte dat ze beroofd worden van het beste dat het leven te bieden heeft. Russell gaat ook niet zo ver als Spinoza (°1632 – werd 44) die (in het 5^e deel van zijn *Ethica*) beweert dat de mens onsterfelijk wordt als die de wereld bekijkt onder het gezichtspunt van de eeuwigheid. Een mens wint echter geen eeuwig persoonlijk bewustzijn door zich bewust te zijn van de (overigens moeilijk vast te stellen) eeuwigheid van de wereld waar die tijdelijk een deeltje van uitmaakt. Een bijdrage leveren aan de wereld die voortduurt na jouw eigen dood, geeft wel zin aan jouw leven en kan het spijt over de eigen dood verzachten, hoewel nooit volledig: ook het deel van de wereld waaraan je hebt bijgedragen, zal ooit verdwijnen. Elke zingeving is partieel en tijdelijk – dat aanvaarden (al is het noodgedwongen) is bescheidenheid.

De Franse filosoof Marcel Conche (°1922 – stierf één maand vóór hij 100 werd), atheïst en groot kenner van o.a. Lucretius en van Montaigne, verduidelijkt hoe zinvol leven liefde is (liefde als geven): *De liefde wil, voorbij de dood, het leven doorgeven. Stel dat een persoon een zaak heeft ondernomen (op cultureel, commercieel, humanitair of ander vlak) en daarvoor geleefd heeft, hoe groot is zijn geluk niet als een geliefd persoon die zaak overneemt en verderzet. En of die persoon en de geliefde biologisch verwant zijn, is niet zo belangrijk. De essentie betreft de verwantschap van ziel en geest. De dood is de onoverwinbare muur waarop alle projecten stuk lopen. Alle projecten? Ja, als je alleen bent: dat is het noodlottige gevolg van egoïsme en egocentrisme. Maar door de liefde ben je niet meer alleen. En de dood wordt overwonnen, tenminste als de liefheb-bende personen niet tegelijkertijd door hetzelfde lot tegelijk worden getroffen, als door de op-eenvolging van de verschillende generaties, het onvermijdelijke einde in de tijd wordt gespreid. De dood is niets, als je liefhebt wie na jou komt* (*Analyse de l’amour*, 1996). Vele oude mensen brengen dit in de praktijk door hun liefde voor de eigen kinderen en eventueel kleinkinderen.

Bertrand Russell geeft hier een waarschuwing: *wat je moet vermijden is je vastklampen aan de jeugd, in de hoop kracht op te zuigen uit vitaliteit van de jongeren. Als je kinderen volwassen zijn,*

willen ze hun eigen leven leiden, en als je nog steeds net zo bij ze betrokken bent als toen ze jong waren, word je ze waarschijnlijk tot last. Te veel, en zeker uitsluitend, aandacht besteden aan de eigen kinderen is verder een vorm van egoïsme, waar vragen moeten bij gesteld worden (met als bijzonder vraagstuk de rechtvaardige belasting van financiële erfenissen). Ten slotte zijn er ook vele oude mensen die geen eigen kinderen hebben. Om al deze redenen moeten we, samen met Conche, beklemtonen dat de vraag of de personen uit de volgende generaties aan wie we liefde en zorg geven, aan ons *biologisch verwant zijn, niet zo belangrijk* is.

Het lot van de eigen kinderen en het lot van alle andere mensen, jong én oud, zijn overigens, zeker in de huidige geglobaliseerde wereld, onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Worden filosofen ouder dan andere mensen?

Oude filosofen behouden doorgaans een grote belangstelling in de onderwerpen waarover ze al lang nadenken, willen doorgaans er mee bezig blijven (vaak schrijven ze meer boeken dan in hun jonge periode) en denken zo – meestal terecht – zin te geven aan hun bestaan. Hebben filosofen meer kans om lang goed te leven en zo zeer oud te worden? Het ziet er enigszins naar uit.

Uiteraard er is geen garantie. Het lichaam van filosofen is niet sterker dan van anderen.

Blaise Pascal was heel zijn leven ziekelijk en werd maar 39. Søren Kierkegaard, een getroebleerde persoonlijkheid, stierf op zijn 42°. Spinoza stierf op zijn 44°, allicht door tuberculose (verergerd door het stof van het slijpen van lenzen, zijn bezigheid om geld te verdienen). Albert Camus stierf in een auto-ongeval op zijn 46°. Nietzsche stierf op zijn 55°, na meer dan 10 jaar psychische ziekte, waarschijnlijk als gevolg van syfilis. Gilles Deleuze sprong uit het raam op zijn 70° omdat hij de pijn van zijn ongeneeslijke ziekte niet langer verdroeg. De filosofe en vooral magistrale romanschrijfster Iris Murdoch leed al twee jaar aan Alzheimer toen ze stierf op haar 79°.

Toch lijkt het dat er veel meer zeer oude filosofen zijn dan jong gestorven wijsgeren.

In deze brochure wordt verwezen naar Democritus die ongeveer 90 werd, Plato 80, Galilei 78, Thomas Hobbes 91, Ninon de l'Enclos 84, Charles de Saint-Evremond 90, Voltaire 83, Goethe 82, Sigmund Freud 83 (na een dertigtal operaties voor zijn keelkanker), Bertrand Russell 97, de Beauvoir 78, Etienne Vermeersch 84, Marcel Conche (op 1 maand na) 100.

Bij de allergrootste vinden we verder Immanuel Kant die 79 werd, Jeremy Bentham 84, Husserl 79, Heidegger 86, Karl Popper 92, John Rawls 81. De minder gekende Hans-Georg Gadamer werd 102 (Sartre, stevig drinker en gebruiker van stimulerende middelen, haalde niet de 75).

Beschouwen we de overlijdens van toonaangevende filosofen de laatste jaren, dan is er een mooie lijst van negentigers: René Girard 91, Stéphane Hessel 95, George Steiner 90, Rudolf Boehm 91.

Edgar Morin doet in 2022 op zijn 101° nog dapper door, evenals Noam Chomsky op zijn 94°, Jurgen Habermas op zijn 93°, Charles Taylor op zijn 91°, Alain Badiou en Thomas Nagel op hun 85°, Régis Debray op zijn 82°.

Filosofen helpt, zoals andere intellectuele of creatieve bezigheden, waarschijnlijk om zeer oud te worden.

De dood en de filosoof,
Alphonse Legros (°1837 – werd 74)

Maar natuurlijk, het behouden van belangstelling, vrienden en zinvolle bezigheid kan andere verliezen niet verhinderen en zal zelf vroeg of laat stilaan verloren gaan. Het belangrijkste om goed te leven als oude persoon ligt in de houding tegenover die vele verlieservaringen.

2.2.5. Verliezen verwerken en verdergaan met wat rest

Er zijn twee manieren om te zorgen dat jouw strevingen maximaal gerealiseerd worden: je past de werkelijkheid aan aan jouw strevingen, of je past jouw strevingen aan aan de werkelijkheid. Als je de werkelijkheid niet kan veranderen, is er enkel de tweede mogelijkheid. Dit wordt meer en meer het geval als je oud bent.

De oude mens moet de strevingen die die niet meer kan realiseren, laten schieten. De gekende beschrijving van verlieservaringen door Elisabeth Kübler-Ross (°1926 – werd 78) behoudt hierbij haar waarde: na een verlies volgen meestal gevoelens van ongeloof (ontkennen), woede (zich afreageren), hoop om het ongedaan te maken (onderhandelen) en verdriet (depressie), waarop de aanvaarding kan volgen. De zinloze reacties (ongeloof, kwaadheid, onderhandelen) en het verdriet worden best zo beperkt mogelijk gehouden. De aanvaarding van de verliezen moet de basisattitude worden. Gaat dit gemakkelijker als er de mogelijkheid was tot afscheid?

Afscheid nemen betekent iets beleven terwijl je beseft dat het de laatste keer is. Omdat de onbevangenheid daarbij vaak verdwijnt en men niet weet wat te doen, worden er vaak vaststaande handelingen uitgevoerd (rituelen). Afscheid nemen geeft het verlies een plaats, vermijdt bij rituelen dat men “fouten” begaat, biedt de mogelijkheid hiaten op te vullen (nog iets zeggen dat moet gezegd worden, nog iets nagaan wat we willen weten, nog iets doen dat er nooit van gekomen is). Afscheid nemen is meestal intens en biedt doorgaans troost, wat de aanvaarding vergemakkelijkt.

Meestal denken we bij afscheid aan personen: bijwonen van het levenseinde, of nadien de uitvaartplechtigheid. de Beauvoir noemde haar boek over de laatste tien (ontluisterende) jaren van Sartre *La cérémonie des adieux*. De oude mens kan ook het afscheid beleven van andere zaken. Voorbeelden zijn het einde van de professionele loopbaan “gevierd” met een pensioenfeest, de seksuele handelingen van een man die weet dat zijn prostaatoperatie morgen kan leiden tot verlies van erectie en ejaculatie, de laatste uitstap naar een verre bestemming of naar het parkje om de hoek. Probleem is dat het verlies van vele zaken geleidelijk verloopt en het afscheidsmoment (“de laatste keer”) niet zomaar vastgesteld of vastgelegd kan worden. Kan je blijven dingen doen “alsof het de laatste keer is”?

De attitude van aanvaarding van de verliezen (een vorm van nederigheid) moet de basis vormen om bezig te blijven met de zaken die je nog niet verloren hebt, de strevingen die je wel nog kan realiseren (zo bereik je bescheidenheid).

De vereiste houding kan omschreven worden als fierheid. Denk aan wat je vaak ziet in de openbare ruimte, een stokoude vrouw met knalrode lippenstift en modieuze kledij. Het heeft natuurlijk iets lachwekkends of zelfs bespottelijks, vanwege de tegenstelling tussen het (“lelijke”) afgetakelde lichaam en de (“schone”) jeugdige opmaak (zeker als de vrouw ook opgesmukt is met een reeks dure juwelen: is het niet belachelijk te denken dat rijkdom mooi maakt?), maar het heeft tegelijkertijd ook iets bemoedigends: de vrouw bewaart haar fierheid, ze laat zich niet gaan, ze behoudt haar levenslust en blijft zichzelf op de wijze waarop ze dat nog kan. Het komt

erop neer datgene wat je graag doet en nog kan doen, te blijven doen, of dat wat je belangrijk vindt, belangrijk te blijven vinden, ook al zijn andere dingen die je graag deed of belangrijk vond, verdwenen. Je mag jezelf niet het slachtoffer laten worden van het feit dat er minder is, want dan heb je helemaal niets meer. Ook met een stoma (de urine of ontlasting die niet meer normaal weg kan, wordt via een darm in de buik opgevangen in een zakje) kan je de chachacha dansen, toont regisseur Milo Rau (*1977) in zijn voorstelling *Grief and beauty* (NTGent, 2022). Het glas is niet half leeg, het is nog half vol: wijsheid is soms eenvoudig te formuleren.

Wie erin slaagt om niet de aandacht te richten op wat die verloren heeft, maar wel op wat die nog niet verloren heeft, behoudt geluk. Wie enkel ziet wat die verloren heeft, verliest ook wat die nog overhoudt, en verliest dus alles, dat wil zeggen verliest alle geluk. Zien wat er bij alle verlies nog overblijft en daar ten volle gebruik van maken: dat is de hoofdpodracht van wie oud is. Het is de interessantste bedenking die Martha Nussbaum formuleert in haar *Bedachtzaam ouder worden*: *Het is een cliché dat men een glas kan zien als half leeg of als half vol, maar dit oude idee is waar en biedt een nuttig richtsnoer. We kennen allemaal mensen, ouder of niet, die in alles rond hen een reden zien om te klagen of om verdrietig te zijn. Ze zijn altijd ongelukkig en ze stoten mensen van zich af. Het is veel beter de gewoonte te ontwikkelen om de zaken langs de positieve kant te bekijken. Maar dat is moeilijker als men ouder wordt, aangezien er bepaalde echt negatieve dingen zijn om tegen te vechten, slechte gezondheid, pijn, en het vooruitzicht van de dood. En toch, je aandacht richten op de goede aspecten is een geweldige manier om zowel gelukkiger te zijn als om anderen gelukkiger te maken* (hoofdstuk *Aging and Altruism*).

Hermann Hesse formuleert het als volgt: *Als twee oude mensen elkaar ontmoeten, moeten ze niet alleen maar praten over die vervloekte jicht, over hun stijve ledematen en over hun ademnood bij het trappenlopen, ze moeten niet alleen maar hun kwalen en ergernissen uitwisselen, maar ook hun vrolijke en troostrijke belevenissen en ervaringen*. Montaigne stelt het zo: *je moet snel voorbijgaan aan het slechte en blijven staan bij het goede* (essay *Over de ervaring*).

Schopenhauer beseft hoe moeilijk deze raad is: *slechte en goede aangelegenheden en voorvallen treden op zonder enige regelmaat en samenhang en lopen door elkaar*. Daarom geeft hij deze raad: *wij moeten onze gedachten als het ware in laden opbergen, waarvan wij er telkens maar één openmaken, terwijl alle andere gesloten blijven. Daarmee bereiken we dat niet één zwaar drukkende zorg elk klein pleziertje van het moment bederft en ons van alle rust berooft*.

De vraag is natuurlijk hoe je je de houding eigen kan maken om te zien dat glas nog half vol is, om bij het goede stil te staan. Bestaat er een recept?

Martha Nussbaum verwijst naar het belang van een gevoel voor humor. *Men zou denken dat dit iets is dat niet kan gecultiveerd worden, maar natuurlijk kan het en zou het moeten, een leven lang, eenvoudig door zich gewoon te maken om te kijken naar de komische of absurde kant van de zaken en om zaken hilarisch verrukkelijk te vinden die anders pijnlijk, walgelijk of wreed zouden lijken. Je gevoel voor het belachelijke verfijnen door films, tv en romans is een sterke voorbereiding op de tragikomedie van ouderdom* (*Aging and altruism*). Is dit niet te geforceerd?

Humor heeft natuurlijk zijn waarde en lachen om een spanning of angst te verdrijven is een veel voorkomende reactie, die bij een schok wel kan helpen, maar toch moeilijk als algemene houding gepropageerd kan worden. Humor relativeert, maar je kan te veel relativiseren, ten onrechte de ernst weglachen van het pijnlijke, walgelijke of wrede. Nussbaums suggestie dreigt uit te lopen op cynisme, de visie dat het geluk en andere positieve zaken niet mogelijk zijn (en komt dan in tegenspraak met haar eerdere opmerking over het half volle glas). De cynicus kan wel lachen met wie wel in het positieve gelooft, en vermaakt zichzelf of anderen daarmee, maar

kan zichzelf of de anderen niet gelukkig maken.

Een klassieker is de overweging dat het verlies onvermijdelijk is, dat het behoort tot de natuur der dingen en dat jij dan ook niet de enige bent die van alles verliest omdat je oud bent.

Tijdens de overgang van de christelijke cultuur naar de moderne cultuur (de renaissance, waarbij het christendom geleidelijk aan wordt afgeschreven, door wijsheden van de oudheid weer boven te halen) verwerpt Montaigne het godsdienstige smeken en stelt er een stoïcijnse houding tegenover: *Het is onjuist om te klagen als je iets is overkomen dat iedereen kan overkomen. "Je mag kwaad zijn, wanneer jij als enige onrechtvaardig behandeld wordt"* (citaat van Seneca, *Brieven aan Lucilius*, XCI, 15). *Moet je nu die oude man zien, die God vraagt hem volmaakt gezond en sterk te laten zijn, dus hem weer jong te maken. "Dwaas, het is toch kinderlijk en zinloos zoiets te wensen?"* (citaat van Ovidius, *Klaagzangen*, III, 8, II). *Dat is toch waanzin? Zoiets is in strijd met zijn constitutie. Licht, niersteen en een slechte spijsvertering worden op de lange duur je deel, zoals hitte, regenbuien en wind als je lange reizen maakt. Wat onvermijdelijk is, moet je leren aanvaarden. Zal ik een voorbeeld geven? Mijn geest zegt dat het voor mijn eigen bestwil is dat ik nierstenen heb: bij gebouwen die zo oud zijn als ik, is het iets natuurlijks als het dak gaat lekken. Na zoveel jaren beginnen ze te wijken en in verval te geraken. Dat is een onvermijdelijk, algemeen kwaad. Of wil ik soms een nieuw wonder voor mij alleen? Het is de prijs die ik betaal voor het ouder worden, en ik zou niet weten hoe je er goedkoper af kunt komen. Ik moet mij maar troosten dat ik niet de enige ben, want het is het euvel dat het meest voorkomt bij mensen van mijn leeftijd* (essay *Over de ervaring*).

Dergelijke overwegingen kunnen misschien wel wat troost bieden, maar het verlies van anderen vermindert natuurlijk niet het eigen verlies. Bij een verlies dat te vermijden was, komen vaak schuldgevoelens bovenop de pijn van het verlies, maar het besef van onvermijdelijkheid neemt de pijn niet automatisch weg.

Een andere tactiek is om te bedenken hoe veel leger nog het glas had kunnen zijn. Daartoe is het goed steeds te beseffen dat een glas op elk ogenblik veel van zijn inhoud kan verliezen.

Schopenhauer bepleit dit als een algemene levenswijsheid: *Bij de aanblik van datgene wat wij niet bezitten, komt al gauw de gedachte bij ons op 'en wat als dat nu eens van mij was?', waardoor ons het gemis voelbaar wordt. In plaats daarvan zouden we dat wat we bezitten zo nu en dan moeten proberen te bekijken met de ogen waarmee we het zouden bekijken nadat we ze zouden hebben verloren, en dat met alles, het doet er niet toe wat: eigendom, gezondheid, vrienden, geliefde, vrouw, kind, paard en hond. Want veelal leren we pas door het verlies van de dingen de waarde ervan kennen. Vaak proberen we de somberte van het heden te verlichten door te speculeren op gunstige toekomstperspectieven en halen ons allerlei hersenschimmige verwachtingen in het hoofd, die stuk voor stuk zwanger gaan van een teleurstelling. Het zou beter zijn de ongunstigste perspectieven tot voorwerp van onze overpeinzingen te maken, want zijn wij niet na doorstane angst steeds opmerkelijk vrolijk? Het is zelfs een goede zaak om ons zo nu en dan te realiseren welke grote ongelukken ons mogelijk zouden kunnen overkomen; we kunnen dan namelijk de veel kleinere ongelukken die ons later werkelijk overkomen, makkelijker accepteren door ons te troosten met de terugblik op de grote die zijn uitgebleven* (*Bespiegelingen over levenswijsheid, Vermaningen en maximes* nr. 14).

Het is een mooi voorbeeld van bescheidenheid dat Schopenhauer hieraan toevoegt dat *deze regel niet ten koste mag gaan van de vorige regel* die hij besproken heeft, namelijk dat we vooral geen luchtkastelen bouwen, maar er nog meer moeten voor oppassen dat we ons

ongerust maken door ons allerlei mogelijke ongelukken in het hoofd te halen (Vermaningen en maximes nr. 13). We moeten ons voorbereiden op toekomstig verlies, maar niet in die mate dat onze huidige gemoedsrust te sterk wordt aangetast.

Schopenhauer, de grote pessimist wat betreft welke rampspoed er allemaal kan gebeuren, heeft overigens een relatief optimistische kijk op het vermogen van de mens om daarmee om te gaan: *bij verlies van rijkdom verschilt, zodra de eerste pijn doorstaan is, ons humeur niet erg van dat vóór het verlies, omdat wij er zelf meteen toe overgaan om onze eisen sterk te reduceren. Deze operatie is het eigenlijk pijnlijke, en als ze eenmaal achter de rug is, wordt de pijn steeds minder en ten slotte helemaal niet meer gevoeld: de wond is genezen (Bespiegelingen over levenswijsheden, hoofdstuk 3). De mens heeft een groot aanpassingsvermogen.*

Punt is dat bij oude personen de verlieservaringen elkaar in steeds sneller tempo opvolgen. De aanpassingspijn wordt daardoor als het ware continu. Of wordt de oude mens door de snelle opeenvolging van verlieservaringen enigszins bedreven in het aanvaardingsproces? Oefening baart kunst, zegt men – maar de ene leert vlugger dan de andere.

Hoe dan ook, stilaan wordt de hoeveelheid in het glas die er wel nog is, uiterst gering. Je kan blijven vasthouden aan het principe en zeggen: er is nog altijd iets, hoe dan ook. Niet iedereen zal dit lukken. Soms kan je denken dat het niet meer de moeite loont. Voor sommige personen met een stoma wegen de onnatuurlijkheid en de moeite van hun ontlasting niet op tegen het dansen van de chachacha.

Al wat hierboven beschreven werd, wordt samengevat in de uiterst treffende omschrijving van de oude mens door – wie anders? – Simone de Beauvoir: *een ontluisterd individu dat vecht om mens te blijven*. Steeds komt er een moment dat het gevecht niet meer kan gewonnen worden, bij de dood, of eerder, bij het verlies van de mentale draagkracht.

Ook dan moet bescheidenheid nagestreefd worden, de bescheidenheid van een goede dood.

2.3. Goed doodgaan

Een bescheiden visie op het leven roept iedereen op tot een genotscalculi: weegt het geluk dat je nu hebt en nog kunt bekomen in de toekomst op tegen het ongeluk en de pijn die je nu hebt en je nog te wachten staat? Soms is de dood te verkiezen, hetzij door verdere medische behandeling te weigeren, hetzij door actief het leven te (laten) beëindigen.

2.3.1. Therapeutische bescheidenheid is nodig

Therapeutische hardnekkigheid is hoogmoed om een leven te verlengen tegen elke prijs. De beweegredenen liggen vooral bij de dokters, die meer geld willen verdienen of willen tonen wat ze allemaal wel niet kunnen. Er worden te veel medische handelingen gesteld die voor de zieke oude persoon de moeite niet meer lonen: de prijs die die moet betalen, zowel financieel, lichamelijk (de pijn door de onderzoeken of therapieën) als psychisch (het ongemak, de inspanning, de angst), weegt niet meer op tegen de mogelijke winst van wat gewonnen levenskwantiteit zonder kwaliteit.

Toegegeven, veel patiënten gaan mee in de hardnekkigheid van de dokters. Ons reptielenbrein

maakt de wil om te leven zeer sterk. Maar we hebben ook andere strevingen, die verbonden zijn met het rationele deel van onze hersenen en die andere doelen meebrengen (zoals geen pijn hebben, de wereld bewust beleven, niemand tot last zijn, kwaliteitsvol omgaan met de personen uit onze omgeving, nog zingevende zaken kunnen doen). Als iemand ten alle prijze wil blijven leven, moet dat gerespecteerd worden, maar daarom nog niet aangemoedigd worden. Een cultuur (met de bijhorende opvoeding) kan ook aansporen om alle menselijke strevingen in rekening te brengen, om meer dan enkel als dier of plant te willen bestaan. Je kan denken aan Ovidius' verhaal over Sibylle van Cumae, die in ruil voor seks aan de god Apollo vraagt *evenzoveel jaren te leven als al de korrels bij elkaar van een hoop bijgeworpen zand*. Ze beklaagt zich achteraf bitter dat de god haar wens vervuld heeft: *ik dwaas, want ik vergat bij al die jaren ook om jeugd te vragen. Een zwakke ouderdom komt bevend nader: om het aantal korrels vol te maken moet ik nog driemaal 100 zomers, driemaal 100 herfstn beleven (Metamorfosen, XIV, 134-150)*. Je wint met een lang leven niets, als het einde één lange opeenvolging van miserie is.

Ten slotte moet je aanvaarden dat de dood onvermijdelijk is. *Op een psychiater maakt een oud mens die geen afscheid kan nemen van het leven, een even zwakke en ziekelijke indruk als een jonge mens die zijn leven niet kan opbouwen*, schrijft Carl Jung (°1875 – werd 85) in zijn artikel *Keerpunt van het leven*.

Er mag dan nu in België al twintig jaar een wet over patiëntenrechten zijn, zieke personen blijven al te vaak de speelbal van de dokters, zeker oude zieke personen. Dokters mogen niet voor de god Apollo spelen in ruil voor geld of prestige. De medische wereld moet dringend bescheidenheid nastreven: enkel een behandeling opstarten als de patiënt dat werkelijk wil, rekening houdend met al diens wensen. De dokter moet de medische mogelijkheden en hun gevolgen zo goed als mogelijk uitleggen, maar moet vooral luisteren naar de patiënt.

Het is daarbij een grote verworvenheid dat, toch in ons land, wilsbekwame personen bij ondraaglijk en onomkeerbaar fysisch of psychisch lijden recht hebben op medisch geassisteerde levensbeëindiging (in tegenstelling tot o.a. Frankrijk, het land waar de filosofen Gilles Deleuze en André Gorz zich verplicht zagen tot zelfmoord).

Dit recht op euthanasie moet steeds opnieuw verdedigd worden en ook nog worden uitgebreid.

2.3.2. Recht op euthanasie

2.3.2.1. Recht op euthanasie blijven verdedigen

Het leven van een persoon is eigendom van die persoon, in de betekenis dat die persoon er vrij kan over beschikken, in principe zonder beperking, zowel om het behouden, als om het te vernietigen. Als iemand anders eigenaar is van mijn leven, dan ben ik diens slaaf, in de letterlijke betekenis van het woord: de hoogmoedige meester heeft het recht zijn vernederde slaaf te dwingen om te blijven leven, om zo diensten voor de meester te kunnen blijven leveren.

Uit het leven stappen is geen misdaad en is dus een recht, met als gevolg: wie iemand helpt om diens recht te realiseren, doet iets positiefs, dus, wie hulp biedt aan iemand die uit het leven wil stappen, is geen misdadiger, maar een weldoener. Er kunnen drie ernstige bezwaren gemaakt worden.

Ten eerste, sommigen denken dat het leven op zich “heilig” is, d.w.z. in alle omstandigheden een objectieve waarde heeft die zelfs een naar de dood verlangende persoon moet respecteren. Dit veronderstelt een objectivistische visie op moraal, die niet zinvol gefundeerd kan worden en die in elk geval niet door iedereen aanvaard wordt. Een bijzondere vorm hiervan is de religieuze visie dat het leven een de mens overstijgende waarde heeft omdat het leven gegeven is door een godheid en dus enkel door die godheid mag weggenomen worden. Deze visie maakt de godheid tot een heer over slaven en roept theologische problemen op omtrent het begrip “vrije wil”. Het is niet toevallig dat het verzwakken van het christelijk karakter van de westerse wereld het mogelijk heeft gemaakt dat sommige landen euthanasie als recht in hun wetgeving hebben opgenomen (een recht dat ondertussen ook door vele christenen aanvaard wordt).

Ten tweede, er is de vraag of het beschikkingsrecht over het eigen leven wel absoluut is. Heeft een persoon die tot een gemeenschap hoort, geen plichten t.o.v. die gemeenschap? Dat is zeker het geval: de vrijheid van het individu moet vanuit de belangen van de anderen beperkt worden (en dat principe zou veel meer in rekening moeten gebracht worden op vele terreinen, zoals de economie of de gezondheid). Verder heeft men van die gemeenschap tijdens het leven veel gekregen. De meesten die uit het leven willen stappen en daar rationeel (kunnen) over nadenken, houden daar ook rekening mee. De uitkomst van een dergelijke deliberatie ligt echter niet vast en kan ook moeilijk in het algemeen vastgelegd worden. Stel dat een terminale persoon euthanasie wil, maar een geliefde wil die patiënt nog bij zich houden en nog zorg dragen voor de stervende, wat moet dan doorwegen? Liefde is steeds zowel nemen als geven, en wat moet doorwegen is niet vast te leggen in een algemene regel, laat staan in een wetgeving. De christelijke ethiek legt de nadruk bijna uitsluitend op het offer van de gevende liefde, maar dat is nederigheid (en de vraag is overigens wie van beide zijn wens moet opofferen). Onze concurrentie-samenleving legt steeds meer de nadruk op de nemende liefde, wat hoogmoed is. Bescheidenheid houdt met beide rekening, maar tot welke beslissing dat leidt i.v.m. een gewenst levens-einde, is toch in de eerste plaats uit te maken door de persoon over wiens leven het gaat.

Dat een gemeenschap iedereen zou verplichten steeds in leven te blijven, maakt deze gemeenschap tot een maatschappij van slaven – en dat is niet de moderne, egalitaire ethiek (het is een visie dit past bij een rechtse of toch zeker fascistische ethiek). Individuen moeten niet in de eerste plaats in dienst staan van de gemeenschap (bv. bereid zijn om te sneuvelen omdat “het vaderland” dat wil). Gemeenschap wordt gevormd door individuen om hun belangen beter te behartigen, in onze moderne visie vertrekkend van de idee dat alle individuen evenwaardig zijn (de natuurwettheorie van Thomas Hobbes – zie punt 3.1.2.). Dat een individu voor altijd deel moet blijven uitmaken van de gemeenschap, is niet iets wat uit deze visie volgt. Wie uit het leven wil stappen, wil de gemeenschap verlaten en daardoor vervallen diens plichten.

Ten derde, er is het gevaar dat sommigen “te vroeg” uit het leven willen stappen. Er zijn ongetwijfeld personen die euthanasie willen, die niet krijgen en achteraf blij zijn dat ze die niet gekregen hebben en nog verder leven (vooral bij psychisch lijden). De situatie is weer verbeterd, de pijn is draaglijk geworden. Dat kan echter alleen achteraf vastgesteld worden. Kan je nu iemand iets weigeren, omdat later zou kunnen blijken dat die het later niet meer zou willen? In dit geval wordt deze vraag echter zinledig: de keuze nu doet het willen in de toekomst verdwijnen. Het probleem wordt in de meeste wetgevingen pragmatisch opgelost: medische experts moeten inschatten dat het lijden onomkeerbaar is, dat ook later de persoon (tenzij die plots heel andere ideeën zou krijgen) bij diens wens zou blijven. Dat is waarschijnlijk een goed compromis, hoewel je vragen kan stellen bij de macht die de experts krijgen toegewezen. Wie kan bepalen hoeveel

pijn iemand nu moet verduren opdat het later weer beter zal gaan? Dat blijft een persoonlijke keuze. Vooral zeer oude mensen stellen zich vaak - terecht – de vraag of het allemaal nog wel de moeite loont, of het sop nog wel de kool waard is. Hier sluit de discussie op aan rond wat “voltooid leven” wordt genoemd.

2.3.2.2. Euthanasie omwille van levensmoeheid

Iemand kan euthanasie willen omdat die diens leven als voltooid ziet: de resterende realisatie van strevingen is zo klein geworden dat verder leven en de inspanning die dat vraagt, te veel worden, wat vaak gepaard gaat met de angst dat wat nog komt, in hoofdzaak pijnlijk en ongemakkelijk zal zijn. De persoon ervaart door een combinatie van medische en/of niet-medische factoren geen of slechts gebrekkige levenskwaliteit (meer). In feite is levensvoltooiing geen goede term: het gaat om levensmoeheid, en dus wel degelijk om psychisch lijden. In de praktijk gaat het bijna altijd om hoogbejaarde personen met polyopathie (opstapeling van ouderdomsklachten), waardoor hun leven vaak uitzichtloos én ondraaglijk wordt, dit zowel fysiek als psychisch. Deze personen zouden dus zonder problemen beroep moeten kunnen doen op de bestaande euthanasiewetgeving (waarbij dus de expert de onomkeerbaarheid van de levensmoeheid moet inschatten). Vele artsen zijn in dit geval echter terughoudend. Daarom zou levensmoeheid uitdrukkelijk in de wet vermeld moeten worden als geldig motief.

Zoals de vereniging *Recht op waardig sterven* opmerkt op hun website: *Laat ons eerlijk zijn, misschien kunnen deze mensen nog een tijd verder, maar als zij zelf dit niet wensen, dan moet iedereen dit ook met respect aanvaarden en dit mogelijk laten zijn* (www.rws.be/levenseinde/voltooid-leven/ - geraadpleegd 12-02-2022). Tegenstanders halen terug hun argumenten van stal die ze gebruikten tegen de bestaande euthanasiewet.

De vrees is dat oude mensen het gevoel zullen krijgen dat ze zich moeten verantwoorden waarom ze geen gebruik maken van deze wet. Dat kan in een uitzonderlijk geval misschien zo zijn, maar de wet is toch duidelijk: euthanasie is een recht, geen plicht. Hulpverleners kunnen en moeten dit duidelijk maken en gaan na of de wil tot euthanasie authentiek is. Levensbeëindigende artsen beklemtonen ook dat de patiënt steeds kan terugkomen op diens vraag. Vaak gaat daarom een geplande euthanasie op het laatste moment toch niet door, zonder dat de arts daar ongenoegen over uit.

Bij de vraag naar euthanasie omwille van levensmoeheid zou het verder in veel gevallen gaan om *kwetsbare oude mensen die vaak lager opgeleid zijn en een zwakke sociaal economische positie hebben. Achter de doodswens zou vaak een ingewikkelde problematiek schuilgaan, zoals eenzaamheid, woonproblematiek, of zelfs een eenvoudige huurschuld of andere financiële problemen* (uit <https://carend.nl>). Dat kan soms zo zijn, maar – binnen de bestaande wetgeving – is het dan aan de beslissende artsen om de onomkeerbaarheid van de wens vast te stellen. Kan de doodswens opgeheven worden door te zorgen voor geschiktere huisvesting, meer sociale contacten, of zelfs eenvoudigweg wat geld te geven? Misschien, maar dan nog zal dat in veel gevallen niet (kunnen) gebeuren en blijkt de doodswens dus de facto niet om te keren.

De argumenten contra wegen niet zwaar door en daarom moet ook euthanasie bij levensmoeheid een recht zijn en dus (gegeven de terughoudendheid van vele artsen) expliciet opgenomen worden in de wet. Geldt dat ook voor euthanasie bij dementerende patiënten die daartoe vooraf de wens hebben uitgedrukt?

2.3.2.3. Euthanasie bij demente personen

Bij euthanasie ter wille van dementie stellen zich moeilijke filosofische vragen.

Is dement zijn op zich een aanvaardbare reden? Is het leven van een demente persoon minderwaardig? Zouden we niet moeten aanvaarden dat oude mensen soms terug kind worden, met kinderlijke intellectuele vermogens en bijhorende afhankelijkheid? Het leven van een kind of een persoon met zware mentale beperking beschouwen wij toch ook als waardevol.

de Beauvoir verwerpt deze manier van kijken: *Nooit, op geen enkel gebied, keert de bejaarde terug naar de kinderjaren, want het kind wordt bepaald door een stijgende beweging.* Een volwassen persoon in pamber is voor de meesten niet gelijk aan een baby in pamber. De beperkte capaciteiten van een kind vinden we niet erg, omdat dit zich zal wijzigen ten goede, de beperkte capaciteiten van een mentaal gehandicapte vinden we wel te betreuren, maar aanvaarden we omdat het nu eenmaal zo is en de persoon zelf niets anders gekend heeft. Bij een dement persoon is het ooit anders geweest en een persoon die een wens uitdrukt tot euthanasie als die een bepaalde graad van dementie zal bereiken, vindt de teruggang naar een kinderlijke toestand bij zichzelf niet waardig. Maar is die persoon wel dezelfde als de latere demente persoon?

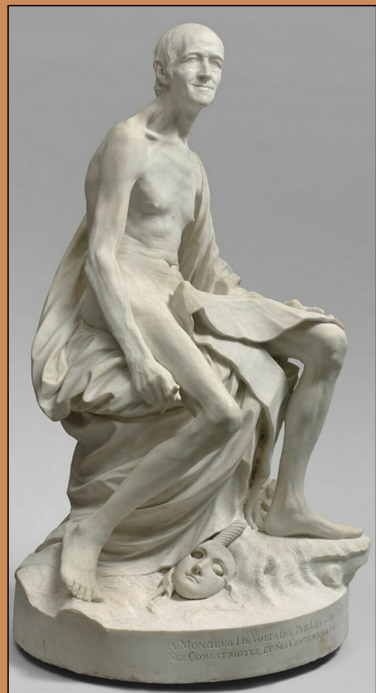
Dementie verandert de persoonlijkheid en de wil. De wil om te leven (het reptielenbrein) zal niet meer worden tegengesproken door redelijke overwegingen. Kan je op voorhand beslissen in naam van wie jij later zal zijn? Kan je nu iets willen waarvan je weet dat je het later misschien niet meer zal willen? Moeten artsen voorrang geven aan de vroegere of aan de huidige wens?

Feit is dat demente personen meestal veel verdriet, verwarring, onrust en angst ervaren, vaak veel meer dan ze blij momenten kennen. De wil om die negatieve gevoelens niet te ervaren, wijzigt niet. Het blijft een moeilijke kwestie, maar is deze opmerking niet doorslaggevend?

Simone de Beauvoir over de oude Voltaire

Het hangt af van onze algemene instelling tegenover ouderdom of wij ons spiegelbeeld vriendelijk, hard of onverschillig beoordelen.

Voltaire was met zijn ouderdom zo tevreden dat hij zich naakt door Pigalle liet beeldhouwen. Geen enkele eerder gemaakte afbeelding beviel hem en hij voelde er aanvankelijk niets voor een borstbeeld te laten maken. Hij schreef aan mevrouw Necker: "Het schijnt dat Pigalle komt om mijn gezicht te boetsen; maar mevrouw, dan moet ik toch een gezicht hebben en ik zou niet weten waar het zit. Mijn ogen liggen drie duim diep, mijn wangen zijn oud perkament, slechts geplakt over gammele botten, mijn schaarse tanden zijn verdwenen... Nooit werd van een arme man in deze staat een beeld gemaakt." Toch stemde hij tenslotte toe. Hij oordeelde streng over zijn uiterlijk, maar hij had er vrede mee, omdat hij vrede had met zijn totale situatie.

3. Bescheiden samenleven van jonge en oude mensen

3.1. Gelijkvrijheid, ook voor oude mensen

3.1.1. Discriminatie van oude mensen blijft bestaan

De meeste samenlevingen discrimineren oude personen: ze hebben minder rechten en worden slechter behandeld dan jonge personen, meestal omdat ze gezien worden als een last die geen bijdrage meer (kunnen) leveren aan de samenleving. Simone de Beauvoir geeft een uitgebreid overzicht van diverse vormen van verwaarlozing of ronduit uitbuiting van oude mensen.

De gedachte dat jonge mensen ook ooit oud kunnen zijn, helpt niet altijd om oude mensen goed te behandelen: het oud zijn van de jonge mensen is onzeker en in elk geval nog veraf, of de samenleving heeft gewoon niet voldoende middelen om voor de oude mensen te zorgen. Verwaarloosd of uitgebuit worden is gewoon één van de ellendige zaken die bij het oud zijn horen.

Er bestaan samenlevingen waar oude mensen het voor het zeggen hebben (gerontocratieën, of op kleinere schaal, patriarchale families), maar dat zorgt enkel voor een positieve situatie bij een kleine elite onder de oude mensen: de "gewone" oude mensen hebben het even slecht of nog slechter dan de jonge onderdanen van de oude heersers of patriarchen.

De moderne westerse wereld is ondertussen rijk genoeg om oude mensen gelijk te behandelen, maar doet dat niet. Er is wel degelijk meer steun gekomen voor oude mensen, denk aan de sociale zekerheid met het pensioensysteem, gezondheidszorg waar oude mensen het meest van profiteren, een sociaal woonbeleid voor hulpbehoevenden. Het blijft echter beperkt. Er blijven vele vormen van discriminatie, op alle vlakken van de menselijke strevingen.

Oude mensen hebben het materieel vaak zeer moeilijk. Op pensioen gaan betekent een financiële achteruitgang. Wie stelt dat de vergrijzing ons dwingt langer te werken, zegt in feite dat er naar oude mensen niet te veel geld mag gaan. De socioloog Pascal De Decker wijst op de penibele huisvesting van vele oude mensen (zie o.a. zijn *Ouder worden op het Vlaamse platteland*). Ook wie geld gespaard heeft voor diens oude dag, mag niet gerust zijn: *De laatkapitalistische wereld heeft voor de ouderen allerminst een bank van de goede hoop. Door het krimpen of de twijfelachtigheid van de spaartegoeden is ook voor de middenklasse de winterrust niet verzekerd. Alleen een socialistische maatschappij kan het verlangen van ouderen naar rust vervullen*, meent de marxistische filosoof Ernst Bloch (~1885 – werd 92) in *Het principe hoop*.

De seksuele beleving van oude mensen wordt vaak nog argwanend bekeken. Zeker relaties met groot leeftijdsverschil worden doorgaans afgekeurd. Schoonheid vervalt als mogelijke categorie voor oude mensen. Dit kan deels verklaard worden vanuit de evolutiebiologie (schoon = jeugdig = vruchtbaar = belofte van veel nakomelingen), maar de mens overstijgt het louter biologisch bestaan in de cultuur. Ruïnes noemen we mooi, oude mensen niet. Zit er geen smet van discriminatie op onze esthetica i.v.m. het menselijk lichaam?

Er worden wel initiatieven genomen opdat oude mensen ideële strevingen kunnen blijven

realiseren, maar die bereiken niet alle oude mensen. De insteek is vaak commercieel. Oude mensen krijgen vooral te weinig erkenning (respect, waarde). Oude mensen tellen niet volledig mee. Ook als ze nog willen werken, moeten ze verplicht op pensioen, waardoor ze niet alleen financieel verlies lijden, maar ook hun sociale contacten zien verminderen. Oude mensen worden vaak betutteld en aangesproken met kindertaal vol verkleinwoorden. Er is enorm veel eenzaamheid onder oude mensen. De band tussen generaties is verbroken. Jonge mensen hebben geen tijd en geen goesting om samen te leven of zelfs om af en toe contact te hebben met oude mensen. Oude mensen die zorg nodig hebben, worden weggestoken in woonzorgcentra. De materiële en medische situatie is er niet altijd optimaal (bv. één pamber per dag), maar vooral de toestanden op sociaal vlak zijn vaak ronduit schrijnend. Toenemende privatisering en commercialisering van de zorg voor oude mensen stellen de winst boven de menselijkheid. Dit alles brengt mee dat oude mensen nog weinig kunnen geven aan de samenleving en dus nog weinig zin kunnen verwerven. Grootouders worden soms gevraagd de kleinkinderen op te vangen, maar ook niet te veel, want hun mogelijke invloed op de opvoeding wil men beperkt houden. Soms wordt alleen nog een financiële bijdrage geapprecieerd, en die is het grootst als de oude mens sterft. De zelfontplooiingsmentaliteit van de babyboomers komt als een boemerang terug in hun eigen gezicht: hun kinderen hebben het naoorlogs individualisme overgenomen en de loyaliteit met de voorgaande generatie opgezegd. Met de woorden van Frits de Lange: *de verticale samenleving, waarin de rol van ouderen erin bestaat een schakel te zijn tussen de komende generatie en de oergeschiedenis van de voorouders, wordt horizontaal: de generaties leven geïsoleerd van elkaar in gescheiden, voor anderen volkomen ontoegankelijke werelden.* Dit alles brengt ook mee dat oude mensen zich vaak onzeker voelen over de bevrediging van hun strevingen in de toekomst. De gemeenschap investeert weinig in de bescherming van de oude mensen, die worden gezien als *ongestorven doden*, zoals de Beauvoir opmerkt. Dit hoort niet in een samenleving die verklaart dat *iedereen recht heeft op leven* (Mensenrechten art. 3).

3.1.2. Discriminatie van oude mensen moet verdwijnen

In de westerse cultuur is sinds de 17^e eeuw de gedachte ontstaan dat er gelijkvrijheid moet zijn in de samenleving. Zoals voor het eerst duidelijk uiteengezet door Thomas Hobbes: de enige mogelijke moraal zonder een godheid is immers de gulden regel en die impliceert, indien consequent doorgedacht, de gelijkvrijheid van iedereen. Daar ligt ook het probleem: consequent doordenken gebeurt weinig (en ook de noodzaak ervan wordt telkens opnieuw in vraag gesteld). Er blijft enorm veel ongelijkheid. Sommigen (de hoogmoedigen) hebben meer vrijheid (rechten, mogelijkheden) dan anderen (de vernederden). De bescheidenheid, dat is voor iedereen gelijke vrijheid, is nog veraf. Toch zijn vele ongelijkheden afgenomen. Onderdanen hebben politieke rechten verworven, arbeiders hebben hun uitbuiting verminderd, leken en burgers hebben een stuk vrijheid van denken afgedwongen van priesters en staatsleiders. Vrouwen en niet-blanken hebben hun onderdrukking door mannen en blanken deels overwonnen. Oude mensen hebben veel minder hun discriminatie kunnen terugdringen. Er is zeer veel “ageism”, een Engelse term (nog zonder vertaling) in 1975 geïntroduceerd door Robert Butler (“1927 – werd 83) in zijn boek *Why Survive? Being Old In America*. Net zoals seksisme en racisme, moet ook “ageism” bestreden worden. Er moet wel op gewezen worden dat de zaak toch complexer is.

De discriminatie van vrouwen en niet-blanken wordt verdedigd aan de hand van vooroordelen en stereotypen, waarvan kan aangetoond worden dat het verzinsels zijn (ze zijn dan ook niet de eigenlijke oorzaak van de discriminatie). Dat ligt bij oude mensen deels anders. Hoewel er over oude mensen wel vooroordelen en onterechte stereotyperingen bestaan, kan niet ontkend worden dat oude mensen veel verloren hebben in vergelijking met jonge mensen – dat is juist de essentie van oud zijn (zie punt 1). Het verschil tussen jonge en oude mensen is reëel. Op bepaalde vlakken hebben oude mensen minder capaciteiten en minder mogelijkheden dan jonge mensen. Dat doet de vraag rijzen of oude mensen toch niet “minder waard” zijn en of, indien nodig, aan jonge mensen niet de voorkeur moet worden gegeven. Een zeer concreet voorbeeld: als je moet kiezen tussen het redden van het leven van een jonge mens of het leven van een oude mens (bv. als er tijdens een covidcrisis maar één plaats intensieve zorgen is voor de twee patiënten), wat doe je dan? Resoluut gaan voor gelijkheid en bv. het lot laten beslissen, of kiezen voor de jonge persoon? Dergelijke moeilijke, eerder uitzonderlijke situaties mogen echter geen afbreuk doen aan het principe van gelijkvrijheid voor iedereen, los van diens leeftijd. Terwijl ons (evolutionair bepaald) moreel gevoel van medelijden vaak beperkt blijft tot (zichtbare) leden van de eigen groep, strekt het zich meestal wel uit tot alle leeftijden. Juist de wrede handelingen begaan tegen kinderen én oude mensen roepen het meest een gevoel van onrecht op, omdat beide groepen weerlozer zijn. En als de gelijkvrijheid rationeel gefundeerd wordt als kernpunt van een sociaal contract om een oorlog van allen tegen allen te voorkomen (de fundering van Hobbes), dan lijken op het eerste zicht kinderen en oude mensen uitgesloten te mogen worden, omdat ze weinig macht hebben om oorlog te voeren. Toch doen we dat (beter) niet, niet alleen omdat sommige van die kinderen en oude mensen familie of vrienden zijn van ons, maar ook omdat wij zelf ooit kind zijn geweest en waarschijnlijk zelf oud zullen worden. Het betrekken van de oude mensen in het sociaal contract is een uiting van de streving naar zekerheid van realisatie van onze strevingen ook in de toekomst. Dat kinderen en oude mensen minder capaciteiten of mogelijkheden hebben, laten we (tenzij in extreme situaties waarin we moeten kiezen) dan ook geen rol spelen. Het principe van gelijkvrijheid wordt geconcretiseerd als het (reeds geciteerde) principe *iedereen naar eigen mogelijkheden, iedereen naar eigen behoeften*. Oud zijn is een onvermijdelijke fase van het leven, daarom horen oude mensen volwaardig bij het samenleven en daarom moeten alle vormen van discriminatie opgeheven worden.

Strijden tegen de discriminatie van oude mensen betekent ook strijden tegen andere vormen van discriminatie, tegen seksisme en racisme, maar ook tegen ongelijkheid tussen socio-economische klassen. Wie opkomt voor gelijkvrijheid voor een bepaalde groep, maar andere vormen van ongelijkheid toch goedkeurt, ondergraaft immers zijn eigen zaak. En zoals reeds gezegd, elke vorm van discriminatie komt harder aan bij oude mensen.

De financiële ongelijkheid speelt bij oude mensen nog een grotere rol dan bij jonge mensen. Verliezen compenseren kost veel geld. De behandeling van een oud geworden gebit is sterk buiten de sociale zekerheid gebleven en dus voor vele oude mensen onbetaalbaar. Niet iedereen slecht ter been kan een taxi betalen, niet iedereen die niet langer kan kuisen of klussen, kan een kuisman of klusjesvrouw betalen. En om vriendschap van kinderen of kleinkinderen te krijgen, moet je die vaak kopen, gegeven de woekering van het materialistisch consumentisme. De laatste zinnen van de Beauvoirs *Conclusie* blijven onverminderd geldig: *De arbeidersstrijd heeft het proletariaat een plaats gegeven binnen de mensheid, maar alleen in zoverre het produceert. Van de oud geworden arbeider keert de samenleving zich af, hij hoort tot een ander soort. Dat is de reden waarom het probleem in bewust zwijgen wordt begraven. De ouderdom*

onthult het mislukken van onze beschaving. De hele mens moet worden herzien, al de verhoudingen tussen mensen moeten worden herschapen, wil inderdaad de situatie van de oude mens aanvaardbaar worden. Wie de situatie van de oude mens heeft doorzien, kan zich niet tevreden stellen met een ruimer 'bejaardenbeleid' te eisen, hogere pensioenen, gezonde woningen, vrije-tijd-voorzieningen. Heel het systeem is in het geding en de eis kan niet anders zijn dan radicaal: verander het leven.

Er is een aanvulling vereist sinds de jaren 1970: het proletariaat kan ook een plaats verwerven in de mensheid in zover het consumeert. Cruciaal blijft het inzicht dat streven naar gelijkvrijheid niet anders dan radicaal kan zijn en vraagt om een verandering van het leven. Het herscheppen van de verhoudingen tussen mensen betekent een andere manier van samenleven, in kleinschalige leefgemeenschappen waar jonge en oude mensen effectief met elkaar samenleven op voet van gelijkvrijheid, waar de oude mensen niet alleen evenveel hebben als de jonge mensen, maar ook met de jonge mensen samen dingen beleven, waar de verbondenheid van generaties zichtbaar is in het leven van alledag, waar bijvoorbeeld scholen en bijzondere woonfaciliteiten voor oude mensen (in zover die nodig zijn) één geheel vormen. De horizontale samenleving moet terug een verticale dimensie van intergenerationale verbondenheid krijgen, waarbij de verbinding echter niet hiërarchisch is, maar egalitair.

Een tweede aanvulling is nodig: het consumptisme heeft geleid tot grote ecologische problemen, waardoor nog meer geldt dat we het leven moeten veranderen. Juist op dit vlak hebben de oude mensen van nu veel te bieden aan de jonge mensen.

3.2. Wijsheid van hedendaagse oude mensen voor de jonge mensen

Wie leeft in 2022, leeft in een decadente tijd. Decadentie betekent te veel eten, drinken en nuttigen van andere genotsmiddelen (het banket van de Romeinse Trimalcio, *Tomorrowland*), te veel seks (de orgieën van bepaalde Romeinse keizers, "reality" series als *Temptation Island*), te veel geweld (Romeinse gladiatorenspelen, *Hungergames*, toenemende agressie in de samenleving), te veel luxe verworven door teveel uitbuiting (de rijke Romeinen tegenover hun slaven, de rijke consumenten tegenover "moderne slaven" én tegenover de natuur) – samengevat: decadentie is het overschrijden van grenzen bij gebrek aan discipline. Decadent gedrag is een kwestie van graad: extreem bij een zeer kleine elite, in variërende mate bij andere klassen. Decadentie doordringt echter de samenleving in haar geheel. De uitpattingen zijn slechts de symptomen van de letterlijke (Latijnse) betekenis van decadentie: in verval zijn, afsterven op ondergang, omdat de basiswaarden voor een stabiele samenleving aangetast worden.

Wie nadenkt in 2022, ziet de twee grootste problemen die de stabiliteit van de hedendaagse (wereld)samenleving onderuithalen: de toenemende ongelijkheid en de enorm snel toenemende milieuverstoringen.

Wie oud is in 2022, heeft deze problemen tot stand zien komen en kan zich vroegere tijden herinneren. Revoluties, dat zijn plotse, snelle veranderingen, gebeuren regelmatig, maar geen enkele generatie heeft zo voortdurend de wereld zo vlug en zo sterk zien veranderen dan de huidige generatie oude mensen.

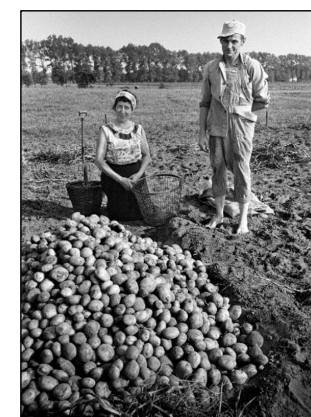
Vlaanderen in de jaren 1960-70: foto's van Walter De Mulder (°1933 – werd 89)

kinderen in de woonkamer, Zoutenaai / mannequin, Boekentoren Gent (beide jaren 1960)

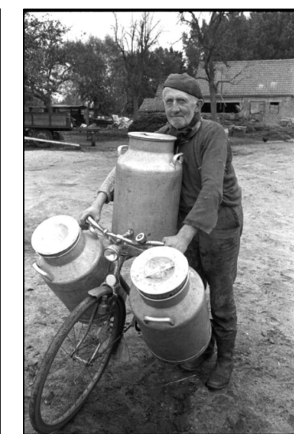
bakkerswinkel, Beervelde, 1975

aardappeloogst, Ursel, 1964

metaalarbeiders, Gent, jaren 1970

boer, Merendree, 1973

ophangen van de was, jaren 1970

krulbollen, Aalter, jaren 1970

café, Heuvelland, 1983

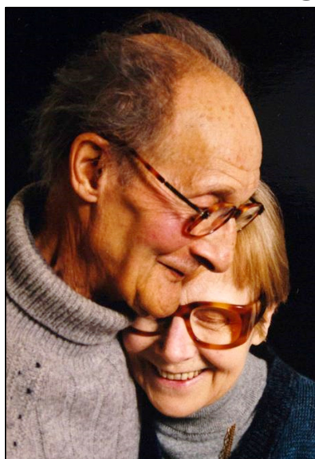

babbelende boeren, 1970

Drie filosofen die de idee van eeuwige groei verwerpen

Etienne Vermeersch rond zijn 80^e
(°1934 - werd 84)

André Gorz en vrouw Dorine
(°1923 en 1924 - werden beiden 84)

Marcel Conche rond zijn 95^e
(°1922 – werd 99)

3.2.1. Twee levensbedreigende hedendaagse problemen

3.2.1.1. Het neoliberalisme en het probleem van de ongelijkheid

Na de grote economische ineenstorting van 1929 kwam het kapitalisme in een sociaal-democratische fase: de toenemende ongelijkheid werd bekampt, niet door het kapitalisme te vervangen door het socialisme, maar door het kapitalisme in bedwang te houden, met de uitbouw van de sociale zekerheid en de welvaartstaat (de toegenomen rijkdom ging grotendeels naar de werkende klasse, die omgevormd werd tot een consumentenklasse). In de kolonies, later de “onafhankelijke” ontwikkelingslanden genoemd, kon het kapitalisme zijn gang blijven gaan (roof van grondstoffen, uitbuiting van bevolking ter vervanging van de verminderde uitbuiting in de westerse landen).

Vanaf 1980 kwam er dan de neoliberale fase (cfr. verkiezingsoverwinning van Margaret Thatcher in het Verenigd Koninkrijk in 1979 en van Ronald Reagan in de Verenigde Staten in 1980). Het kapitalisme herwon zijn onafhankelijkheid van de politiek en beïnvloedde de politieke partijen om de sociaaldemocratische verworvenheden af te bouwen (belastingsvoordelen voor bedrijven en aandeelhouders, afbraak sociale wetten, verpakt als “noodzakelijke besparingen”), met als gevolg een toenemende kloof tussen de rijkste en de armste mensen (een kloof die weerspiegeld wordt in het onderscheid autochtonen en allochtonen).

Veertig jaar lang is de “neoliberale consensus” niet in vraag gesteld.

Bijna iedereen ging mee in de logica “*there is no alternative*” (Thatcher). De antiglobalistische beweging (“*een andere wereld is mogelijk*”) bleef marginaal. Ook de sociaaldemocratische partijen en de vakbonden gingen mee en probeerden ten hoogste de neoliberale verrechtsing wat af te remmen. Dat deze partijen en vakbonden, die de toename van ongelijkheid mee hebben gerealiseerd, zich links blijven noemen, is een totale uitholling van het begrip “links”.

Het is nog de vraag of velen wel weten wat links zijn betekent als maatschappelijk project. Zoals Eric Corijn (°1947) stelt: *De laatste veertig jaar heeft de arbeidersbeweging vele slagen moeten incasseren. De nieuwe generaties militanten zijn opgegroeid met een defensieve en dikwijls verloren strijd. De praktijk van de grote organisaties en partijen is niet gericht op een doorgedreven vorming die historisch inzicht, analytisch vermogen en ideologische standvastigheid beoogt. Alles blijft ingebed in het algemene postpolitieke klimaat, met gecommmercialiseerde media, en wetenschap en onderwijs gericht op technologie en positivistische expertise, niet op het denken over een maatschappelijk ontwerp (Vlaanderen ontwaakt! Tegen de grondstroom, hfst 3).*

Het neoliberale denken heeft de gehele samenleving doordrongen en het dagdagelijkse leven beïnvloed. Dit blijkt het sterkst uit de opgang van het individualisme. We zijn allen concurrenten van elkaar, het is ieder voor zich. Maatschappelijk engagement, of zelfs deelname aan gemeenschappelijke activiteiten, is uit de mode. Een concreet gevolg is de neergang van socio-culturele verenigingen zoals het Davidsfonds, August Vermeylenfonds, het Humanistisch Verbond, de socialistische vrouwenvereniging: vele oude leden blijven getrouw op post, maar er komen geen jonge leden bij. Individuele zelfontwikkeling is belangrijker dan verbondenheid. Als ook de ongelijkheid tussen landen wordt in rekening gebracht, wordt de zaak complex. De westerse arbeidersklasse behoort nu tot de uitbuitende elite (hoewel ze zelf uitgebuit blijven).

Terugkeren naar de sociaaldemocratie is een halfslachtige oplossing. Om de moderne moraal van gelijkvrijheid waar te maken, moet het experiment van het socialisme, dat leidde tot communistische landen, opnieuw opgenomen worden, nu met als doel een democratisch socialistische (wereld)staat. Slechts dat kan voldoende tegengewicht bieden aan wat zich in snelvaart voltrekt: de opgang van autoritaire regimes, met in het westen de terugkeer van fascistische regimes, net zoals de jaren 1920-1930 (een fascistische partij wordt de grootste partij met 1/4 of 1/3 van de stemmen en wordt vervolgens aan de macht geholpen via een coalitie met andere rechtse partijen – waarna de fascistische democratie buiten spel zetten).

Dat de toenemende ongelijkheid in het westen tot nu toe nog niet geleid heeft tot grote sociale spanningen, komt omdat door de toenemende rijkdom ook de mensen onderaan de ladder erop vooruitgingen, zij het minder dan zij die hoger staan. De economische groei diende deels om niet te moeten herverdelen. Dat heeft geleid tot een gigantische ecologische ramp.

3.2.1.2. De Grote Versnelling en de vele, versnelde, desastreuze milieuverstoringen

De Grote Versnelling

De term *De Grote Versnelling* (*Great Acceleration*) werd voor het eerst gebruikt in 2005 op een conferentie van het *International Geosphere-Biosphere Programme* en steunt op de studies van Will Steffen, de directeur van het programma tussen 1998 en 2004 (in Vlaanderen wordt de term *grote versnelling* gebruikt door het samenwerkingsverband tussen overheden, bedrijven en maatschappelijke actoren om “het fietsbeleid in Vlaanderen naar een hoger niveau te tillen”). De Grote Versnelling is in de eerste plaats de grote, steeds versnellende groei van wetenschap en technologie (in het bijzonder voor vervoer en communicatie), die geleid heeft tot een grote, steeds versnellende toename van bevolking en welvaart. Een aanzet tot de versnelling werd gegeven vanaf 1750 (begin industriële revolutie), de versnelling kwam op dreef vanaf 1900, maar werd pas echt groot na 1950 en duurt nog steeds voort.

Wat de Grote Versnelling is, kan duidelijk gemaakt worden met een grafiek van de toenemende bevolking en toenemende productie: zie binnenzijde van de achterflap - p. 71). Grafieken zijn uiteraard veralgemeningen. Niet iedereen heeft de Grote Versnelling even sterk en even vlug meegemaakt. Veel hangt af van waar je geboren bent, van de plaats (welk land, in de stad of op het platteland) en van de sociale klasse (elite, middenklasse, laagste klasse). Door de globalisering en door de versnellende toename van massacommunicatie (vooral het wereldwijd verspreide internet) is ondertussen echter ongeveer iedereen ter wereld zich bewust van de Grote Versnelling en wil iedereen er deel aan hebben.

Hoe sterk Vlaanderen door de Grote Versnelling veranderd is, kan je aanvoelen door de foto's van Walter De Mulder uit de jaren 1960-1970 te vergelijken met nu (zie p. 58 en 59).

Of je kan luisteren naar de liedjes van Willem Vermandere (°1940), die nog steeds op zijn 82e in de Vlaamse parochiezalen zingt over het *klein ventje van Elverdinge* (een zwarte mutse en lappen op zijn knien / en al die passeerd' hèt hem daar gezien / klein ventje, klein ventje / de wereld mag vergaan / blijf gij maar staan) of over *Blanche en zijn peird* (Een peird en een karre / Al wel honderd jaar lang / Doet dagelijks die zelfsten eigenste gang /... / Die smerige auto's dat

stinkt ongezonder / En je krult junder neuze voor ne peirdestront).

Of je kan luisteren naar de verhalen van oude mensen. Ik geef hieronder, bij wijze van voorbeeld (en ook wat uit nostalgie), een korte schets hoe ik zelf leefde rond 1970, het jaar waarin ik tien jaar was en de consumptiemaatschappij in opkomst was.

Herinneringen aan de jaren 1960-1970: een persoonlijke getuigenis

Ik ben opgegroeid op een kleine boerderij te Schoonaarde in een, naar ik aanneem, doorsnee gezin, niet rijk en niet arm. De overheid wou echter schaalvergroting van de landbouw en spoorde kleine boeren aan iets anders te gaan doen. Vader startte een klein bloemenbedrijf (kwekerij van anjers) en behield één koe, één veld voor graan en één veld voor aardappelen (en vooral de boeren-mentaliteit van hard werken en luisteren naar meneer pastoor). Voor het mechanisch bewerken van het land leende hij het paard van een buur. Om de bloemen naar de veiling te brengen werd er een auto aangeschaft, een deux-chevaux.

De grootouders bewoonden nog een deel van de boerderij (met psychische problemen voor mijn moeder, maar dat laat ik hier rusten), wij hadden een voorste kamer (“de pronkkamer” voor speciale gelegenheden), een leefkamer en een kelderkamer. De drie broers sliepen in twee bedden in één van de twee zolderkamers. Water werd opgepompt uit een put, het afvalwater belandde in een beek. Enkel de woonruimte werd verwarmd, met een Leuvense stoof op steenkolen, die elke dag uit het kolenkot werden aangesleurd. De koffie werd met de hand gemalen. Er was elektriciteit, voor de lampen, een radio, een scheerapparaat, een mixer en een wasmachine, maar we hadden geen platendraaier, geen koelkast of diepvriezer (wel een kelder die elke winter onder water liep). TV gingen we kijken bij grootmoeder, naar de beroemde jeugdfeuilletons “Kapitein Zeppos” en “Axel Nort”, en naar “Binnen en buiten” van de BRT, de enige zender (later kwamen er 3 Hollandse zenders bij). Er was geen telefoon: bij zeer dringende zaken ging men telefoneren bij de enige buur die wel al telefoonaansluiting had. Er was geen wc of bad binnen. Als het gesneeuwd had, maakte vader 's ochtends vroeg een sneeuwrij pad naar “het vertrek” boven de beerput. Het achterwerk werd afgekuist met krantenpapier (Het Volksken, met Jommeke, maar ook Tom Poes en Heer Olivier B. Bommel, en, tijdens de Tour de France, Thomas Pips). Onderkledij “verschoonden” we op zaterdag.

De aardappelen werden zelf gekweekt. Moeder steriliseerde de groenten uit de tuin. De bakker nam een zak met meel mee en bracht een wit boerenbrood terug. Vlees (varkensvlees, want rundsvlees was te duur), ingepakt in rood papier, kwam van Elvire, die de beenhouwerij had verdergezet toen haar man was overleden. Op vrijdag – verplichte visdag – werd een blik met tonijn opengedaan. Dagelijkse benodigdheden zoals zeep en zout werden gekocht bij Wiskens Irma, die in haar voorplaats winkel hield. Groter huishoudgerief werd aangeschaft bij de rondrijdende wagen van COOP, dweilen bij een leurder op de fiets.

Ik droeg kledij van de oudere broers, gemaakt door moeder op de Singer, de naaimachine aangedreven door te trappen. Gaten in kousen werden gestopt, schoenen werden hersteld door de schoenmaker in het dorp. Ons haar werd geknipt door vader, coup Jommeke.

We kregen één keer per jaar een stuk speelgoed, als op 11 november Sint-Maarten langskwam. We speelden met de afgedankte kinderkoets en tikkertje of badminton met de buurkinderen op de straat – veel auto's passeerden daar toen nog niet.

Op zondag gingen we naar de mis en kregen 1 frank om snoep te gaan kopen bij Wiskens Irma. Soms deden we 's namiddags een ritje met de auto, het zondagstoerisme begon

gepromoot te worden. Hoofdattractie waren de grote openbare werken – de moderne tijd van autostrades en grote kanalen was uitgebroken. Of we bekeken een kasteel van buiten en reden weer naar huis, zonder enige consummatie genuttigd te hebben, want dat was te duur. Cola dronk ik één keer per jaar, op de schoolreis (Dinant, Bokrijk, de grot van Remouchamps, het hellend vlak van Ronquière en zelfs een keer naar pretpark de Meli). De eerste keer dat ik naar de film ging was ik 19, de eerste keer dat ik niet thuis sliep, was op mijn 24e, bij een uitstap naar Parijs, toen ik Schoonaarde al verlaten had voor het grote Gent.

Mijn moeder kreeg haar drie kinderen in het Dendermondse Gasthuis (met hulp van de beruchte zuster Monica, die tienduizenden kinderen ter wereld hielp komen), maar stond de dag vóór een bevalling nog op het veld. De komst van een jonge dokter naar het dorp verwekte sensatie. De jonge gezinnen verlegden zich, de oude mensen bleven gaan naar de oude dokter, die tegen wie geneeskundige hulp niet kon betalen, zei “we regelen dat later wel” en dat meestal vergat. Ik begon mijn tanden te poetsen pas op mijn 16^e. Toen ging ik ook de eerste keer naar een tandarts, om een hele reeks gaten te laten plomberen.

Naar school gingen we te voet, later naar de middelbare school met de fiets. We kenden alle bewoners van de huizen langs de baan (Tuurke, die nog zonder elektriciteit leefde; het zwartgeklede vrouwtje, van wie we schrik hadden, omdat we dachten dat ze een heks was), behalve de bewoners van het gele huis, van wie ik pas veel later vernam dat het een kapper was en zijn vriend. Over onze nicht die een minirok droeg, werd met veel ophef schande gesproken, maar homoseksuelen werden voor de kinderen totaal verborgen gehouden.

In het 5^e jaar van het middelbaar liet de leraar Nederlands ons “De boer die sterft” van Karel van de Woestijne lezen, nu hopeloos achterhaald geacht, maar in feite uiterst actueel: de boer die hard moest werken en uiterst sober (primitief, zouden we nu zeggen) leefde, moet aan de Dood uiteindelijk toegeven dat hij gelukkig heeft geleefd, dankzij de vele aangename gewaarwordingen van de vijf zintuigen.

Was ik gelukkig in die tijd? Ik kende blijheid en droefheid, maar dat laatste had niets te maken met de materiële situatie. We hadden genoeg. Dus ja, ik wil gerust terug naar die tijd van minder welvaart, in die mate als nodig is om het ecologisch aarde-systeem te redden.

Bij de meeste mensen bleef de ervaring van de Grote Versnelling beperkt tot de versnelde toename van rijkdom (waarvan ze dan profiteerden of waarvan ze werden uitgesloten) en, in vele landen, van de toename van het bevolkingsaantal. Maar de medaille heeft een verschrikkelijke keerzijde.

De Grote Ineenstorting en de vereiste oplossing

De versnelde toename van rijkdom en bevolking heeft geleid tot een grote, steeds versnellende toename van milieuverstoringen, enerzijds een steeds toenemend verbruik van natuurlijke hulpbronnen (grondstoffen, energie, land, water) en anderzijds een steeds snellere toename van afvalstromen (vervuiling van lucht, aarde en water door o.a. fijn stof, plastic, chemische stoffen, broeikasgassen), resulterend in een versnellend verlies van biodiversiteit. Ook hier spreken de grafieken boekdelen: zie tweede grafiek op de binnenzijde van de achterflap - p. 71). Wat deze grafiek onmiddellijk doet aanvoelen: dit kan niet zo blijven doorgaan, omdat de wereld waarin dit gebeurt, een materieel eindig systeem is, geen wiskundige ideële ruimte. Er zijn *grenzen aan de groei*, zoals de titel luidt van het *Eerste Rapport aan de Club van Rome* uit

1972. Deze grenzen zijn echter relatief: relatieve grenzen kan je overschrijden (minder slapen dan je nodig hebt, meer geld uitgeven dan je verdient), maar slechts korte tijd, zo niet betaal je dat vlug met een ineenstorting (lichamelijke ineenstorting, failliet gaan), waarvan je soms kan herstellen, maar soms ook niet. Volgens World3, het computermodel van de wereld gebruikt in *Het eerste rapport aan de club van Rome*, volgt, als men verder blijft groeien, de ineenstorting rond 2030 (forse daling van productie van goederen, voedselopbrengst en van bevolking, forse stijging van vervuiling). De enige oplossing is het tijdig stopzetten van de groei. Men heeft deze evidente boodschap al 50 jaar totaal genegeerd en doet dat nog steeds.

De boodschap drong niet door tot de meeste Vlaamse huiskamers of scholen (zeker niet in Schoonaarde of op het Aalsterse *Klein College*). Er was bij sommigen een beginnend milieubewustzijn rond 1970, met acties tegen vervuiling en voor natuurbehoud, maar dat werd zeer vlug weggedrukt door de versnelde opmars van het consumentisme, gedreven door een grote toename van reclame, en door het overheersende politieke discours, samenhangend met het neoliberalisme. De milieupartij *Anders Gaan Leven (Agalev)* had een beperkt succes, vooral bij hoger opgeleide jongeren, maar liet haar ecologisch gedachtengoed al zeer vlug totaal schieten (de realo's overwonnen de fundi's). De vereiste oplossing, stoppen van de groei, wordt weggewuifd door een beroep op het technowetenschapsgeloof: er zullen wel tijdig technologische oplossingen gevonden worden, die dan voor de eerste keer zelf geen nieuwe problemen zullen meebrengen. Ondertussen moet de vereiste oplossing wel aangescherpt worden.

Men schat dat de wereld haar grenzen aan de groei heeft overschreden in de jaren 1980 (zie *De grenzen voorbij*, 2^e *Rapport aan De Club van Rome*, 1991). Op basis van het begrip ecologische voetafdruk zegt men dat we op dit ogenblik meer dan anderhalve aarde gebruiken (en vier aardes zouden nodig hebben als iedereen even rijk zou leven als de westerse wereld). Een andere manier om het uit te drukken: op 28 juli 2022 had de wereld zijn aarde-portie voor 1 jaar opgebruikt – in 2020 was dat pas op 22 augustus. Het volstaat dan ook niet langer de groei te stoppen, we moeten het gebruik van de natuurlijke hulpbronnen en de bijhorende vervuiling drastisch verminderen, tot we weer binnen de grenzen zijn en ons gebruik van de aarde weer duurzaam is geworden. Een ineenstorting van het wereldwijde economische (en dus ook politieke) systeem kan slechts voorkomen of verzacht worden door een inkrimping van de impact van de mens op de natuur en dat kan pas bereikt worden door de inkrimping van het aantal mensen én de gemiddelde rijkdom. Deze inkrimping zal gepaard moeten gaan met een drastische herverdeling van de rijkdom om sociale conflicten te vermijden: de rijken moeten meer inleveren dan de armen (en wel tot er gelijkvrijheid is, dus ook gelijkheid in rijkdom). Het is pas sinds enkele jaren dat de overheden en sommige bedrijven erkennen dat er milieuproblemen zijn, maar de enorme omvang wordt nog steeds ontkend en de voorgestelde maatregelen zijn totaal ontoereikend (er wordt massaal aan *greenwashing* gedaan). De elite wil vasthouden aan het op groei gerichte kapitalisme en de gewone mensen willen hun grote rijkdom niet opgeven (en de niet-westerse bevolking wil dezelfde rijkdom als het westen verwerven). Men verwerpt het feit dat er een vermindering móet komen wil men overleven, omdat men geen vermindering wil. Alarmisme is op zijn plaats.

Niemand geboren tijdens het begin van de Grote Versnelling (dus in de jaren 1950-1970), laat staan diens kinderen, kleinkinderen of (oud-)leerlingen, kan nog beweren wat Etienne Vermeersch schreef in 2010 (hij was toen 76): *Mijn troost ligt in de gedachte dat ik zeker over*

dertig jaar dood zal zijn: ik zal het ergste niet moeten meemaken (Naschrift bij *De ogen van de panda*, een kwarteeuw later, punt 1). Het ergste, hongersnood inbegrepen, komt er, zeker als er niet onmiddellijk drastisch wordt ingegrepen, zeer vlug aan, omdat, net als de groei van de productie en de bevolking, ook de groei van de erdoor veroorzaakte problemen exponentieel verloopt (als corona ons, naast de menselijke kwetsbaarheid, iets geleerd zou moeten hebben, dan wel de kracht van exponentiële toenames).

Diverse onderzoekers hebben sinds 1972 het wereldmodel World3 geactualiseerd, recentelijk in 2010 en 2019. De prognoses uit 1972 worden telkens bevestigd: de groei is tussen 1972 en 2019 verlopen zoals aangegeven (“voorspeld”) door World3. Dat betekent dat ook de verwachting van een ineenstorting dezelfde blijft: de ineenstorting volgt rond 2030 (zie de grafiek onderaan op de binnenkant van de achterflap – p.71).

De klimaatverstoring als gevolg van de opwarming van de aarde door de broeikasgassen zoals CO₂ en methaan wordt voelbaar: meer en ergere hittegolven, droogtes, overstromingen en orkanen. Verminderde voedselproductie als gevolg daarvan trad reeds op in 2010 (de voornaamste oorzaak van de sociale onrust aangeduid als de *Arabische lente*). Andere, minder zichtbare, maar grote vormen van vervuiling gaan verder met hun slopend werk (bv. toename stikstof door o.a. kunstmest, toename giftige stoffen). Het probleem van de uitputting van de grondstoffen en energiebronnen zal zich waarschijnlijk zeer binnenkort manifesteren als een zware economische crisis als gevolg van waanzinnig gestegen prijzen, zoals een vertienvoudiging van de energiefactuur. Het is, eerder dan een gevolg van de oorlog tussen Rusland en Oekraïne/USA/EU, de economische aankondiging van de ineenstorting.

Het is hier dat de ervaring van oude mensen een positieve rol zou kunnen en moeten spelen: zij moeten hun ervaring van vroegere tijden omzetten in wijsheid, om de vereiste oplossing van inkrimping dichterbij te brengen.

3.2.2. Twee belangrijke wijsheden van sommige oude mensen

De kans dat oude mensen kennis hebben van de bovenstaande analyse, laat staan dat ze er mee akkoord gaan, is even klein als bij jonge mensen. Oude mensen zijn even gemanipuleerd door de reclame en de media als jonge mensen, even ingekapseld in het heersende systeem, even “afgeleid” (om Pascals begrip te gebruiken) van de serieuze zaken door het overaanbod van amusement en door de onbenulligheden 24/7 beschikbaar op het internet – soms zelfs nog meer, omdat ze absoluut willen tonen dat ze mee zijn met “de moderne tijd”, dat ze m.a.w. niet oud zijn. De ervaring van de neoliberale afbraak van de sociale zekerheid en de ervaring van de grote versnelling blijven onbewust: men is het verleden (zagezegd) vergeten, of men is het niet vergeten, maar men wil er niet aan denken, men wil mee zijn met zijn tijd en men besteedt geen aandacht aan de grote veranderingen, die men toch wel ervaren heeft. Dus toch...

Als oude mensen met die analyses in contact komen, bestaat de kans dat hun ervaring toch de kop opsteekt, dat ze even de tijd nemen om van het hier en nu afstand te nemen en de zaken in hun geheel te overzien, anders gezegd, de kans dat ze hun verstand gebruiken en filosoferen over het draaien van de wereld en dus van hun eigen leven. De kans bestaat dat ze zeggen “ha ja, vroeger, ja, dan was het toch anders” en vervolgens de vraag stellen “was het vroeger dan zoveel slechter – of wacht even, was het soms zelfs niet beter?”.

3.2.2.1. Samenhangigheid en socialisme zijn niet slecht

Was er vroeger niet meer hartelijkheid, meer bekommernis om burens en familie, en was dat niet beter? Was er niet meer contact, werd er niet meer gepraat? Was er niet het besef dat mensen op elkaar aangewezen zijn en elkaar moeten helpen? Abstract uitgedrukt: was er niet minder individualisme en meer verbondenheid, en maakt dat mensen niet sterker? Er was bijna zeker minder anonimiteit in de Vlaamse dorpen en (zeker de kleine) steden. Doet het geen deugd als iemand jou met jouw naam kan begroeten?

Men voelde in de jaren 1970 dat met het “opgestuwd worden in de vaart der volkeren” (cfr. de Grote Versnelling) er ook dreigde iets verloren te gaan. In Vlaanderen werd er in 1978 een “Jaar van het dorp” uitgeroepen, wat echter neerkwam op een begrafenis van het dorp met folkloristische en commerciële activiteiten. De mechanische landbouwmachines, verdrongen door olieslurende exemplaren, mochten nog één keer paraderen in een oogststoet en verdwenen dan in heemkundige musea, die ondertussen ook al de deuren hebben gesloten wegens te oubollig.

Is dit beeld niet te idyllisch? Rivaliteiten, vetes, achterklap, bedrog, onderhuidse spanningen, hypocrisie om afgunst of vijandschap te verbergen, dat alles kon vroeger – net als nu – verstikkend zijn. Het is dan ook niet de bedoeling het verleden te herstellen. Het is de bedoeling het goede uit het verleden te vertalen in basisprincipes en die dan proberen te realiseren vandaag, en daarbij het slechte van vroeger te vermijden.

Oude mensen hebben nog de levendige sociale strijd gekend: opkomen voor rechten, manifesteren en protesteren tegen onrecht. Velen waren lid van een vakbond, die nog strijdvaardig was, met fabrieksbezettingen en dagenlange acties. Oude mensen weten nog van de protesten tegen de Vietnamoorlog (en ze zagen misschien een aantal meesterlijke films die de gruwel van die oorlog aan de kaak stelden), ze hoorden (op TV of op de school) Maarten Luther Kings speech “*I have a dream*”: *We refuse to believe that the bank of justice is bankrupt. I have a dream that one day the sons of former slaves and the sons of former slave owners will be able to sit down together at the table of brotherhood. And when this happens, black men and white men, Jews and Gentiles, Protestants and Catholics, will be able to join hands and sing in the words of the old Negro spiritual: Free at last. Free at last.* Dolle Mina’s verbrandden hun beha als protest tegen de onderdrukking door mannen en homoseksuelen kwamen uit de kast als brave “homofiel” of als rebelse “janet”. In België betoogden in 1983 300.000 mensen tegen het plaatsen van Amerikaanse atoomwapens in België, waaronder ook een groep “janetten tegen de raketten”. Oude mensen van nu namen toen deel aan deze acties of bleven er afzijdig van, ze gingen akkoord met de actievoerders of niet. De actievoerders ervoeren hun strijd meestal als deugd-doend en versterkend. Iedereen beseft echter dat “TINA” (there is no alternative) niet klopt, dat “een andere wereld mogelijk is”, en dat de wereld (soms ten kwade, soms ten goede) wordt bepaald door mensen en door hun acties.

Denker en doener Eric Corijn verzucht: *De heersende neoliberale hegemonie is sterk georganiseerd. De nieuwe generaties hebben niets anders gekend. Waarom zich vandaag dan nog bekommeren om vraagstukken van (eco)socialistische strategie? Hoeveel mensen zijn daar nog mee bezig? Het is weinig zichtbaar in het publieke debat. Zou het een puur nostalgisch verlangen zijn van oud-strijders, van mensen zoals ik, die hun volwassen leven zijn begonnen in tijden van omwenteling?* Als het dan al nostalgie betreft, dan een goede vorm van nostalgie, zoals Corijn zelf beseft: *Anderzijds is het natuurlijk een eigenschap van politieke bedrijvigheid om*

te zoeken naar historische continuïteit, om voorbij het moment te denken, om enige duurzaamheid in het programma te steken. Politiek gaat toch ook wel om projecten die het eigen leven en de eigenlijke omgeving overstijgen en intergenerationeel en planetair zijn (Vlaanderen ontwaak! Tegen de grondstroom). Het is de taak van de oude garde om de nieuwe generaties de tijd van vóór de neoliberale hegemonie te leren kennen.

Oude mensen hebben nog kennis van de verschillende ideologieën, indien niet theoretisch, dan toch praktisch, onder meer door hun deelname aan een “verzuilde” maatschappij. Politiek werd nog inhoudelijk benaderd en was meer dan marketing met om de haverklap nieuwe partijnamen en -logo's. De berichtgeving was objectiever. In de verkiezingsprogramma's van de BRT (de Belgische staatsomroep) kreeg elke parlementaire partij evenveel zendtijd: het is toch maar logisch dat de kleine *Kommunistische Partij van België* evenveel tijd nodig heeft om haar standpunt degelijk uiteen te zetten als de grote *Christelijke Volkspartij*.

Communisme was nog geen scheldwoord, maar een neutraal begrip, verwijzend naar een maatschappelijk systeem dat op wereldschaal veel invloed uitoefende en ook in het westen een niet onaanzienlijke steun genoot. Mensen van vóór de val van Berlijnse Muur (1989) en het uiteenvallen van de Sovjetunie (1991) kunnen de volgende vraag nog begrijpen als zinvol: waarom zou een “verbeterd communisme”, meer bepaald een democratisch socialisme, niet mogelijk zijn, en zou dat niet beter zijn?

Het kunnen en durven stellen van deze vraag is een grote wijsheid van oude mensen voor de mensen van na 1989. En dan is er nog die andere, cruciale wijsheid.

3.2.2.2. Spaarzaamheid en soberheid maken niet ongelukkig

De vraag die zich stelt in verband met de noodzakelijke inkrimping, luidt: was het leven in de jaren 1960, toen onze rijkdom nog binnen de ecologische grenzen van de aarde lag, zo slecht? Is ons geluk verdubbeld omdat onze rijkdom verdubbeld is? Waren we toen ongelukkig omdat we op het toilet krantenpapier gebruikten i.p.v. wc-papier, of omdat we geen gsm of smartphone hadden? Was het zo een grote ramp dat je op een bestelling een week moest wachten en het nooit op een zondag thuis kon ontvangen? Mijn antwoord is in elk geval, op alle vragen, ondubbelzinnig: nee. Ik vermoed dat de meeste oude mensen, als ze eerlijk zijn, dit zullen beamen.

Wie eerlijk is, herinnert zich dat de meesten in 2000 zeiden “waar ze nu mee afkomen, alle, een mobiele telefoon, dat ga ik niet kopen, thuis telefoon is genoeg, op straat wil ik mijn rust behouden”, m.a.w. dat bijna allen gezwicht zijn enkel door de massamanipulatie van de reclame.

Sommige zaken zijn wel degelijk een verbetering die bijdraagt aan geluk (bv. geneeskundige zorg, meer mogelijkheid om te studeren) en worden dus best (indien ecologisch mogelijk) behouden: de inkrimping zal selectief moeten gebeuren. Sommige zaken zijn wel aangenaam, maar niet onmisbaar. Zoals we ze vlug gewoon zijn geworden, kunnen we vlug weer gewoon worden dat we ze niet hebben, al kunnen er zich “afkickverschijnselen” voordoen. Vele factoren van geluk hebben niets met materiële welstand te maken. Filosofen (professioneel wijzen) kunnen de zaken verduidelijken. Eén voorbeeld: rijkdom is vaak positioneel, d.w.z. we willen iets, niet omdat we het zelf willen, maar omdat de buurvrouw het heeft en we haar willen evenaren of zelfs overtreffen. Natuurlijk doet de buurvrouw hetzelfde: het is een race die niet te winnen is, maar ons (en de aarde) wel uitput (de zogenaamde paradox van Easterlin: boven een bepaald niveau van materiële welvaart neemt het geluksgevoel niet meer toe bij verdere

materiële groei). In de consumentistische fase van het kapitalisme is het materiële alles gaan overwoekeren, terwijl voor het geluk ideële, sociale en zingevende aspecten even belangrijk zijn. Nog sterker: de toename van rijkdom heeft een groot aandeel nadelen meegebracht.

Sommige zijn bekend: toegenomen werkdruk, stress, burn outs, meer verslavingen. Van andere gevaren zijn velen zich minder bewust, zoals toenemende mentale problemen bij jongeren (druk van leeftijdsgenoten, gsm, reclame en te drukke ouders) of verminderde discipline (door anonimiteit op de sociale media, door het instantisme: we willen, zoals kinderen, alles onmiddellijk). Was het leven in de jaren 1960 niet gemakkelijker en fatsoenlijker? Moeders hadden veel minder een dubbele dagtaak dan nu met het huishouden en buitenshuis werken (hoewel dat bij scheiding van de buitenhuis werkende man voor veel problemen zorgde). Scholieren en studenten moesten geen betaalde job nemen om apparaten of modespullen te kunnen kopen (hoewel ze vaak thuis in het huishouden of thuisbedrijf moesten meehelpen). Oude mensen konden met de jongeren nog praten over tv, film, muziek (nu is de culturele beleving door de overvloed van aanbod totaal versplinterd). Is het geen tijd een aantal dingen weg te smijten?

Nogmaals, het is niet de bedoeling het verleden te herstellen, wel om het goede uit het verleden te vertalen in basisprincipes en die dan proberen te realiseren vandaag, en daarbij het slechte van vroeger te vermijden. Zo is het misschien geen slecht idee dat er opnieuw een ouder thuisblijft en de zorg voor het huishouden en het gezin op zich neemt, waarmee niet gezegd is dat dit de vrouw of moeder moet zijn. Het ligt voor de hand om dit te verdelen tussen de beide partners (iedereen een week buitenshuis werken en een week thuis). Een hoogstaande geneeskundige zorg zal een prioriteit moeten blijven, maar gezuiverd van niet-essentiële praktijken en van de commercialisering. Maar er valt, zoals Willem Vermandere zingt, veel *onnozelen brol* weg te smijten: *Op nen velo zonder wielen pedaleer j'u rank en slank / Uw bloot vel laat je bronzeren op de superzonnebank / En zo draait hier de commerce, de cultuur is van geen tel / Joggen, skaten, surfen, fietsen, bekend merk en duur model / in 't aquapark gaan ploeteren, een opgeblazen glazen kot / Het noordzeestrand met watervallen, da's 't ultieme kamelot / Om mijn zorgen te vergeten, kijk ik 's avonds vee-tee-em / Ik geraak direkt in alle staten van goedeles zwoele stem / De schoonste prijzen kan je winnen en de rest die koop je maar / Een roste pruike voor op je kletskep, 'n scheermachien voor j'okselhaar / 't is daarom da'k dikwijls zegge, op de gekke werelddol / Hè'j veel schone en edele dingen maar ook veel onnozelen brol*. De gsm ontbreekt in het liedje, omdat die nog niet bestond toen Goedele Liekens bij de VTM zat.

Vermanderes Gentse collega Walter de Buck (*1934 – werd 80) doet alvast mee met *Mijne velo* (1997): *Mee mijne velo, trappe trappe trap / 't ga wel nie' zo zierre, maar toch voldoende rap / veur het zweten vind ik wel ne drogelaap / en tegen de regen heb ik mijn zottekap. / Het leven is vluchtig, voorbij gelijk ne zucht / wij snellen per auto, vliegen door de lucht / 't moet allemaal rap gaan, we nen genen tijd / wie weet zijn we daardeure een beetje ons eigen ziele kwijt*.

Is de vrolijkheid van deze wijze zotten geen na te volgen voorbeeld? Niet iedereen kan liedjes doen rijmen, maar iedereen kan vertellen, bijvoorbeeld, hoe je vroeger uitkeek naar de terugkeer van de zwaluwen die, indien niet het geluk, dan toch de lente brachten, of dat waar nu de parking van de Delhaize is, vroeger een vijver was waar je in de koude winters kwam schaatsen.

3.2.3. Het delen van deze wijsheden geeft zinvolheid

Cicero's wijsheid, die volgens hem bij de oude mensen van zijn tijd aanwezig was, luidde: behou

de republiek. De wijsheid die vandaag dringend nodig is, en door de oude mensen misschien wat vlugger kan beseft worden dan door de jonge mensen, luidt: we moeten - op rechtvaardige, herverdelende wijze - de economische welvaart drastisch inkrimpen, maar dat betekent niet dat we ongelukkig zullen of moeten worden. Er zijn meerdere redenen waarom bijna niemand deze rechtvaardige inkrimping toepast.

Er is de (evolutionair gezien) mislukte hersenstructuur van de homo sapiens, die wel lange termijn inzichten heeft, maar die daardoor zijn korte termijn verlangens meestal niet kan beteugelen. Dit geldt voor onze politici, die niet verder kijken dan de volgende verkiezing, en voor hun bazen, enerzijds de ceo's die niet verder kijken dan de winst van het volgende kwartaal, anderzijds de kiezers, die niet verder kijken dan hun volgende consumptie. Het lange termijn inzicht dat de ramp dichterbij komt, wordt vooral geneutraliseerd door het technowetenschapsgeloof, het geloof dat technologie op basis van wetenschap tijdig met oplossingen zal komen, die dan vanaf nu geen nieuwe problemen meer zullen creëren. Dit geloof kan gemakkelijk weerlegd worden, maar zoals bij religieus geloof, willen de gelovigen niet echt luisteren naar de ongelovigen. Onder dit alles ligt de opvatting dat ongelijkheid en eeuwige groei goede zaken zijn, dat ze noodzakelijk zijn om gelukkig te worden. Als deze idee zou wegvallen, komt er ruimte voor een drastische gedragswijziging die de ineenstorting misschien nog kan voorkomen, of in elk geval kan verzachten. Wie wil bijdragen aan een gelukkige toekomst voor de volgende generaties, streeft niet naar meer welvaart voor hen, maar naar een solidaire en sobere samenleving. De oude mensen moeten de jonge mensen leren dat geluk niet ligt in vliegtuigreizen, gsm, auto en overmatig vleesgebruik, maar meer in de materieel sobere realisatie van seksuele, ideële, sociale strevingen en de streving naar zinvolheid en zekerheid.

Oude mensen kunnen dit door verhalen te vertellen aan de jonge mensen over de "goede oude tijd" waarin solidariteit en spaarzame soberheid het geluk niet in de weg stonden. Ze kunnen dit ook door de goede kanten van die voorbije tijd weer tot leven te brengen, door zo zelf het voorbeeld te geven en ook nu terug solidair en sober te leven en toch gelukkig te zijn. Oude mensen worden door hun ouderdom toch vroeg of laat verplicht anders te gaan leven en met minder tevreden te zijn. Je hoeft daarvoor niet te wachten tot je de trap van het vliegtuig niet meer op kan, tot je dat nieuwe computerprogramma niet onder de knie krijgt, tot de dokter jouw rijbewijs intrekt als gevolg van ouderdomsdiabetes, tot je kanker hebt. Zoals hierboven gezegd, de cruciale houding om ondanks verliezen gelukkig te blijven is om niet te kijken naar wat we moeten opgeven, maar wat we nog overhouden. Ook bij de economische inkrimping vereist om de milieuverstoren een halt toe te roepen, is deze houding cruciaal: het deels geleedigde glas is niet half leeg, maar nog half vol. De rijkdom van de aarde, indien we haar grenzen respecteren, en de vindrijkheid van de techniek, indien we haar beperkt gebruiken, stellen de mens in staat om op een bescheiden materieel niveau toch goed te leven.

Vele oude mensen hebben in de jaren 1970 hun steun gegeven aan de opkomende milieubeweging en tegelijkertijd meegedaan met het milieuverwoestende consumentisme. Het is tijd om deze inconsequentie recht te zetten. Je zou het kunnen zien als een schuldbekentenis. Het is in elk geval een opnemen van verantwoordelijkheid. En voor alle oude mensen is het opgeven van het consumentisme een middel om het leven zinvol te maken, door aan de jonge mensen de kans op een toekomst te geven. Het is verre van gegarandeerd dat de jonge mensen zullen luisteren naar de verhalen van oude mensen of willen nadenken over hun eventuele voorbeelden van solidair en sober leven. Dat mag de oude mens niet ontmoedigen.

De oude mens moet de vrolijke wijsheid – minder materiële welvaart maakt niet per se ongelukkig - proberen te verwerven en deze dan doorgeven aan de jonge mensen.

Conclusie: delen van verdrietige en vrolijke wijsheid { voor van } oude mensen

Bescheidenheid betekent in de eerste plaats het laten varen van hoogmoed en het nederig erkennen dat er in de wereld en het leven veel verdriet (droefheid) is, om nadien deze nederigheid weer - in de juiste mate - te overstijgen door te erkennen dat er toch ook nog vrolijkheid (blijheid) mogelijk is. Bescheiden leven is droefblij leven.

Deze houding is niet gemakkelijk voor oude mensen: in het eigen leven nemen de redenen voor droefheid toe en die voor blijheid worden zeldzamer. Toch blijft bescheidenheid de richtlijn: probeer zoveel mogelijk blijheid te behouden, door zaken te winnen en door verliezen te aanvaarden. *Een 'mooie oude dag' komt nooit vanzelf; het is de vrucht van steeds opnieuw bevochten overwinningen en van steeds opnieuw beginnen na een nederlaag*, schrijft de Beauvoir. Er werden daartoe in deze tekst, naast de eigen beschouwingen, veel wijsheden van bekende filosofen geciteerd. Wat voor de ene behulpzaam is, is dat niet altijd voor de andere. Levens en karakters zijn verschillend en iedereen moet proberen toe te passen waartoe die in staat is en waarvan die denkt dat het voor haar of hem iets kan opleveren.

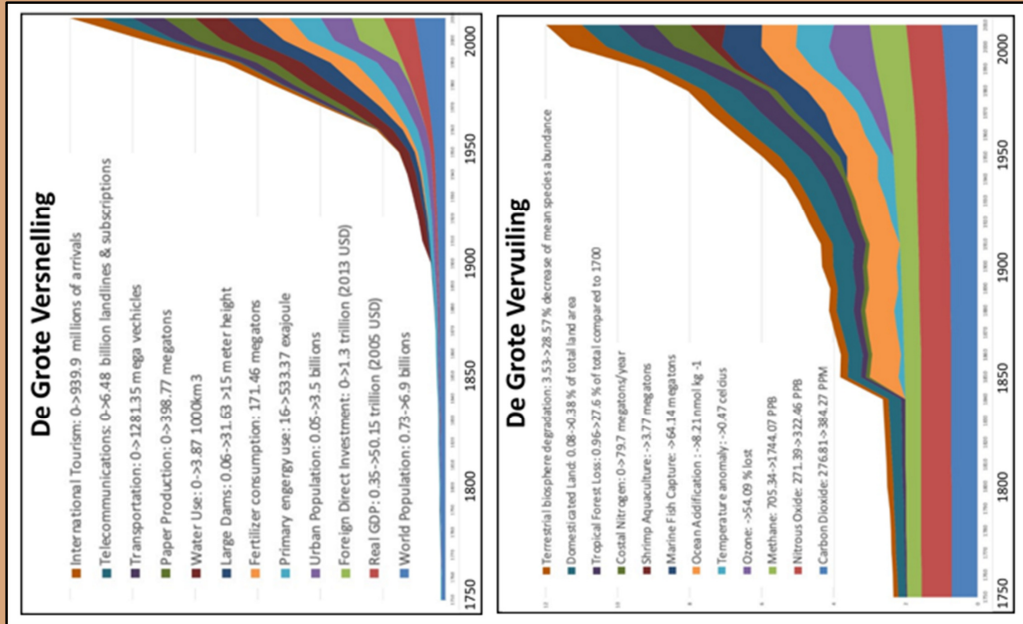
In onze tijd is vrolijkheid moeilijk voor iedereen. Wie niet wegstapt van de decadente toestand van de wereld, met het toenemen van de ongelijkheid en met het overschrijden van de ecologische draagkracht van de aarde, heeft veel redenen tot verdriet. Oude mensen kunnen dit verdriet aanvullen met hun vrolijke wijsheid dat een oplossing toch denkbaar is en dat anders gaan leven, voor een stuk zoals in hun jeugd, onze vrolijkheid enkel kan vergroten. Als ze gezond blijven en deze vrolijke wijsheid willen en kunnen delen met de jonge mensen, dan wordt hun ouderdom uiterst zinvol, wat de droefheid van het oud zijn aanvult met een grote blijheid.

Index van geciteerde personen

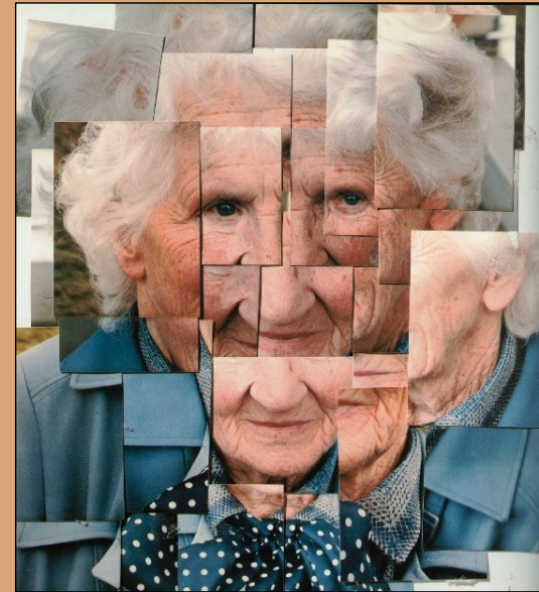
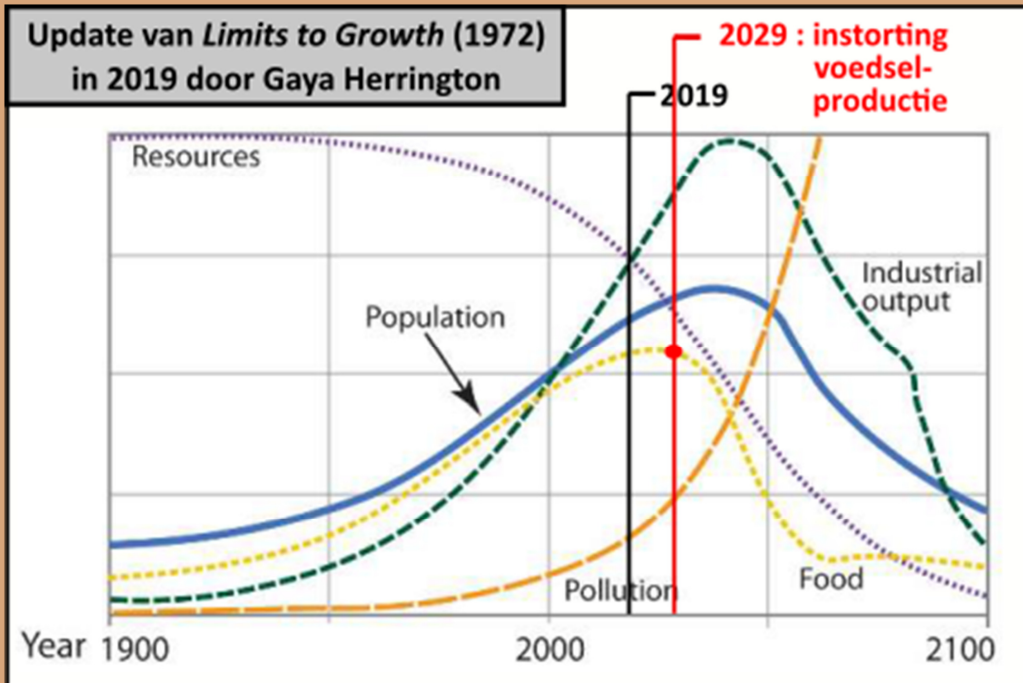
Anaxagoras, 25	Conche, Marcel, 44, 45	Jung, Carl, 50	Rochefoucauld, La, 26
Aristoteles, 8, 24, 38, 43	Condorcet, N. de, 30	Kübler-Ross, Elisabeth, 46	Rousseau, J. J., 22, 26
Baars, Jan, 6	Corijn, Eric, 60, 66, 67	Lange, Frits de, 31, 55	Russell, Bertrand, 6, 7, 16, 34, 37, 40, 44, 45
Bacon, Fr., 24, 29, 32, 34	Democritus, 10, 25	Marx, Karl, 18	Saint-Evremond, 13, 42, 45
Bartky, Sandra Lee, 27	Descartes, René, 30	Mill, John Stuart, 20	Sartre, Jean Paul, 29, 35, 36, 40, 45, 46
Beauvoir, Simone de, 6, 7, 12, 17, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 29, 30, 31, 35, 36, 40, 43, 45, 46, 49, 53, 54, 55, 56, 70	Dohmen, Joep, 6	Montaigne, Michel de, 3, 6, 7, 8, 19, 20, 21, 24, 32, 33, 37, 38, 41, 44, 47, 48	Schmid, Wilhelm, 6, 36
Bendegem, J.P. van, 6	Enclos, Ninon de l', 13, 42	Nozick, Robert, 43	Schopenhauer, 19, 20, 25, 36, 39, 43, 47, 48, 49
Blanc, Louis, 18	Epicurus, 3, 20, 22, 23, 28, 40, 42	Nussbaum, Martha, 6, 17, 30, 31, 47	Singer, Peter, 41, 62
Bloch, Ernst, 54	Galilei, 25	Olievenstein, Claude, 39	Verhaeghe, Paul, 32
Brel, Jacques, 13, 24	Goethe, 42	Ovidius, 33, 48, 50	Vermantere Willem, 23, 61, 68
Breukers, Walter, 32	Gorz, André, 42	Pascal, Blaise, 14, 21, 36, 45	Vermeersch, Etienne, 6, 25, 28, 33, 34, 40, 65
Buck, Walter de, 68	Grimm, Jacob, 24, 44	Plato, 3, 16, 17, 18, 40, 45	Voltaire, 41, 45, 53
Cicero, 6, 8, 17, 19, 25, 28, 34, 39, 41, 68	Hesse, Hermann, 23, 47		
	Hobbes, Thomas, 6, 15, 37, 45, 55, 56		
	Horatius, 32, 33, 36		

Oud zijn in de jaren 2020

- het verleden: de Grote Versnelling, met grote vervuiling

- de toekomst: prognose op basis van model *Club van Rome*

David Hockney (°1937)
portret van zijn moeder

Domenico Ghirlandaio (°1449 – werd 49)
portret van een oude man met een jongen

Carl Spitzweg (°1808 – werd 77)
de filosoof (detail)

Pieter Paul Rubens (°1577- werd 62)
oude vrouw geeft licht door aan jongen